

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ДР. М. АНТОНОВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

видавництво
ЮРІЯ ПИЩЕНКА

ПРАГА

Висоветъ

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА «ЮТ»

Ч. 3.

Др. М. АНТОНОВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Т. III.

КОЗАЧЧИНА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

ПРАГА 1941

ВИДАВНИЦТВО ЮРІЯ ТИШЕНКА

Авторські права застережені

Обгортка праці проф. Р. Лісовського

Друковано 3000 примірників.

**Друкарня „Книгіск“, Прага XIII.,
Самова 665.**

1. Початки Козаччини.

Глибоко в литовській добі коріниться наймаркантніше явище українського минулого — Козаччина. Близк і кольоритність козацької доби вплинули в дуже сильній мірі на уяву сучасних і майбутніх поколінь і притьмарили — зовсім не заслужено — давнішу традицію. Історія України менш-більш ототожнювала-ся в історію Козаччини і ще й зараз власне козацьке минуле найрелєсфніше продовжує жити в нашій національній свідомості. Козаччина донині залишилася чимсь зовсім оригінальним, якоюсь виїмковою властивістю, що характеризує українську історію. Справді, були козаки не лише на Україні, але донське, уральське чи сибірське козацтво і здалека не може рівнятись з українським своїми політичними та організаційними осягами, величиною та ріжнородністю своєї культурної спадщини.

Саме слово «козак» походження тюркського і означало первісно волоцюгу, людину без означеного заняття. Серед Татар, у тих загонах, що нападали на Україну, стрічається термін «козак» уже в тягу XV. століття. Але перша

документальна згадка про українських козаків відноситься до року 1492. Кримський хан Менглі-Гірей скаржився на Киян і Черкасців за те, що вони розбили на нижнім Дніпрі татарський корабель. Вже й давніше стрічалися такі скарги на грабіжні напади українського пограничного населення. Досить ствердити, що на переломі XV. і XVI. віків українські козаки уже існували і мали стільки сили, що й самі могли відплачуватися Татарам за їх наїзди тою ж монетою.

Вже було згадано, що інтенсивні татарські напади в кінці XV. віку обернули майже все Правобережжя в пустку. Лінія осілого населення відсунулась у першій половині XVI. століття аж за Київ-Овруч-Камянець-Подільський. Найпівденнішими форпостами осілої цивілізації були, загублені серед диких піль, державні замки Черкаси, Канев, Винниця та Брацлав на литовській Україні, Ляличів, Бар та Камянець — на польським Поділлю. Вже сама рідкість цих фортець показує, що завдання оборони перед Татарами вони виконати не могли. У просторах поміж замками легко проходили неспостережені цілі орди. Господарські (= державні, себто великого князя) замки мали ролю виключно як пункти опертя, і безпосереднім сусідстві яких всетаки могли жити осіле господарство і збиратися війська для відплатного походу на Татар. Начальство над замком мав староста; на це неспокійне пограниччя призначував великий князь ви

пробуваних вояків і для ліпшої контролі цілої оборонної системи доручав їм більше ніж одну фортецю. Так, в тягу XVI. століття замки Черкаси та Канев знаходилися переважно в одних руках. Далеко від центрального правительства, позбавлений змоги швидко з ним зноситися, представляв собою пограничний староста майже суверенного володаря, що на власну руку провадив війну і заключував умови в Кримом чи Молдавію. Йому підлягали не лише залоги його фортець, але й міщанство пограничних міст. Міщани не тільки Черкас, Канева, Брацлава, але й Києва звільнялися від більшости податків, але зате зобов'язувались нести сторожеву службу, власними силами дбати про добрий стан укріплень, а вразі потреби, на наказ старости, приєднуватися кінно і зі зброєю до його почоту для походу проти Татар.

В умовах пограничного життя ніякі міщанські заняття — ремесла чи торгівля, не могли розвинутися. Міщанство Подніпров'я або Побожжя не мало змоги навіть плекати на ширшу скалю хліборобства, бо Татари легко нищили засіви. Головним заняттям, крім шарпанини Татар, лишались звіроловство, пчолярство та рибальство. Для цього мужеське населення розбрідалося на літо по «уходах», себто в незаселені пущі та степи, поодинокі або невеликими купками і промишляло там, а на зиму зходилася назад до міст, щоб продати результати своєї праці і самому запитися необхідним

порохом та привезеним з півночі борошном. Майже ціла Полтавщина була поділена між уходників з Черкас та Канева. Старости дозволяли на такий промисел, але брали з повертаючих податок натурою. Уникнути цього податку було неможливо, бо погранична фортеця представляла собою економічний осередок, без якого уходники не могли збути свої товари і придбати необхідні для себе припаси. Тим часом виросле серед небезпек населення звикло покладатись на власний сприт і войовничість і старостинської оборони не потребувало; та староста і не міг її дати розпорошеним по одинці на величезних просторах уходникам. Таким чином старостинський податок являвся в їх очах звичайним здирством, використанням упривілейованого положення. В цьому спочивав зародок майбутнього конфлікту пограничного населення з державною адміністрацією.

Крім сезонних уходників-міщан, ховалися по більше недоступних для Татар місцевостях, як Дніпровські плавні, поселенці взагалі ніяк не звязані з цивілізованими землями. Спосіб їх життя був такий самий, як і уходників, але вони валишалися і зимою по своїх пристанищах. Хоч кілька разів на рік мусіли і вони явитися в цілях виміни товарів до пограничного замку, і так само як і звичайні уходники підлягали старостинським поборам; зокрема претендували старости на спадщину по таких безрідних елементах. Це степове,

нев'язане ніяк з державою, населення перше покляло зародки самочинної організації у формі ватаг з виборними отаманами на чолі. Поповнювались степовики, так само як у значній мірі пограничне міщанство, втікачами з населених земель. На Україні, як і в цілій Європі, з пізнього Середньовіччя почало погіршуватися положення селянства. Активніші одиниці зпоміж селян, не маючи змоги боротися з переважаючою воєнною організацією шляхти, шукали виходу у втечі. Міські привілеї в Європі, які забезпечували особисту свободу тим, що певний час пробули в мурах міста, зробили з городів середовище притікаючих селян, сприяли їх зростові та силі і допомогли їм вибитися з фєвдальної залежності. На Україні лекшою здавалась втеча в Дике поле, ніж до міста, бо містам треба було ще вести дальшу боротьбу в маґнатами. І тут негативне значіння козацтва в нашій історії: зріст його йшов на рахунок зросту міст. Города на Україні не зазнали епохи швидкого розцвіту, як у Західній Європі, їхнє населення залишилось у значній мірі етнографічно чужим, а торгівля і ремесла ніколи не досягли такого розвитку, як на Заході.

Життя в степах було повне небезпек, але вільне. Відшукати втікача-селянина в Диких полях не було ніякої можливості, тим більше, що пограничні старости були заінтересовані в зрості зв'язаного з їх резиденцією населення. Це збільшувало їх доходи, а в обставинах

вічної війни кожна здатна до ношення зброї людина була вітана; більше число вояків давало також змогу організувати походи на мусульманські володіння. Число цих походів від початку XVI. століття весь час зростало, а їх вдалі привідці перейшли в історію зі славою перших організаторів Коваччини. Зокрема заслуговує на увагу *Евстафій Дашкович*, староста черкаський та каневський (1514—1535), що провів ціле своє життя у партизанській степовій боротьбі. В 1523. році мав він спалити Очаків і поробити великі спустошення в Криму; 1528. похід на Очаків повторився спільними силами мало не всіх місцевих державців. У союзі з Дашковичем виступив староста хмельницький *Предслав Ляндскоронський*, що вже 1516. ходив на Акерман та розбив Татар над Видовим озером. Пограничники і цим разом здобули велику здобич головно в конях і вівцях. Незабаром потім хан Сеадет-Ґірей з яничарами і великою артилерією обложив Черкаси, але Дашкович змусив ворога відступити ні з чим (1532). На польських Поділлі особливо відзначився *Бернат Претвич* (шлезький німець: Бернгард Пріттвіц) між 1540—1552. староста барський. Прославився він наїздом на Очаків (1541), боротьбою з великим наїздом цілої орди на Україну 1549. року і успішною обороною Бару від молдавської облоги (1550). Названі тут по іменах лише найславніші; козакуванням займалися взагалі всі пограничні урядовці. Зв'язок провідної шляхетської

верстви зі степовим добичництвом мав велике значіння: козаки звикали дивитися на себе, як на вищу вобнну спільноту. Ідея боротьби з невірними та оборони християнства являлася по своїй суті чисто шляхетською ідеєю цілої Європи. І лише від рицарства, яке за панібрата зі степовими уходниками відбувало довгі походи, могла маса козацтва собі цю ідею засвоїти.

Та це була справа майбутнього. Наразі, в першій половині XVI. століття козаки уявляли собою в очах цілого світу звичайних розбійників. Неперечно всіх вабила перспектива доброї здобичі, але турецьке правительство протестувало у Кракові і наляканий король видавав накази покарати винних та відібрати награбоване. Пограничні старости, отже, відрікалися всяких розбоїв, а в крайньому разі валили вину один на одного, або на ні від кого незалежних степових розбишак. В хаосі вічної війни на степу правительство не мало можливости виловити винуватого. Жалів на козацькі розбої приходило повно, а коли, шукаючи винних, починали переписувати пограничне населення, то виявлялося, що козаків серед нього нема. Міщани, селяни-втікачі, вобнний люд залог, що збирались на напади, не мали інтересу до цього признаватися. І остаточно король в власної кишені платив пошкодженням Туркам.

Наявність на пограниччі більших мас вобнно вишколеної людности була, одначе, загально

відома. Правительство скоро надумалось взяти це військо на утримання, щоб використати його для оборони границь перед Татарами. Вперше виринули такі думки вже в двадцятих роках XVI. віку; потім розвинув їх Евстафій Дашкович на соймі у Пйотркові (1533). На гадку цього знавця пограничних відносин треба було побудувати кілька замків на островах нижнього Дніпра та осадити їх місцевим воєцтвом. Але правительство було занадто слабе, щоб спромогтись на відповідну енергію та фінансові витрати і ідеї Дашковича не дочекалися здійснення. Воно прийшло незалежно від правительства, як наслідок діяльності одного з найвидатніших українських магнатів, князя *Дмитра Вишневецького*, прозваного Байдою.

Думка побудувати для козацьких залог опорні пункти висіла в повітря. Заносилося вже і на те, що козаки виконають цей план самі без співучасті правительства. З 1545. року збереглися вістки про кіш, який заснував козацький ватажок *Карпо Масло* з кількома іншими в степу за Брацлавом, щоб звідтіля громити Турків. Але саме Вишневецькому належить честь історичного героя: захоплення і здійснення назрілої ідеї. Коло 1552. заснував він на острові Хортиці укріплення, яке стало прототипом пізніших Січей. Це було єдине можливе рішення проблеми створення кристалізаційного пункту для Козаччини. З одного боку географічне положення Січи в непроходи-

мих плавнях Дніпра унеможлиблювало сусіднім потугам серйозний напад неї, а з другого — лежала вона серед уходів, в природньому їх центрі, на головній українській комунікаційній артерії, і мусіла необхідно стати середовищем козацького елемента. Ні одній з цих умов кіш на брацлавським степу не відповідав і тому швидко безслідно зник. Опершись на таку базу, міг Вишневецький розпочати зносини зі сусідніми землями, немов незалежна політична сила. Від цих зносин датується міжнародне значіння Козаччини. Дальшим тривалим слідом діяльності князя була орієнтація козацтва на боротьбу з невірними, що червоною ниткою пройшла крізь усе життя Вишневецького. Те, що сам Вишневецький їздив до Туреччини (1553), що пізніше Січ постійно торгувала з Татарами, а часто опинялась із ними в союзі — справи не міняло. Це були тактичні потягнення, які не впливали на принципове наставлення, так як хвилевий союз хрестоносних рицарів в мусульманським володарем Малої Азії не впливав на провідну ідею визволення Гроба Господня.

До боротьби з ісламом пробував Вишневецький захопити сусідні держави і мав спочатку успіх у царя Івана Грозного*). На спілку з

*) Всі українські переклади цього епітету «грізний, лютий» мають виключно негативне значіння. Російська народня ментальність вкладає натомість у вираз «Грозний царь» недвозначний комплімент, якого ніяким перекладом віддати не можливо. Тому вважаю за відповідне слова «Грозний» не перекладати.

московськими військами здобув він штурмом замок Ісламкермен в гирлах Дніпра та здобутими і гарматами укріпив Хортицю (1556). Справді голодовою блокадою примусив хан Девлет-Гірей козаків евакуювати острів (1557), але низове вояцтво встигло зрозуміти вагу власної фортеці і можна думати, що слідом була вона відновлена. Принаймні 1571. згадуються остроги на Базавлуку та Хортиці. Коли почалась Ливонська війна (1561), Вишневецький зберіг вірність своєму сюзеренові і вернувся з Московщини назад на Низ. Весь час мріючи про війну з Турками, заплутався він у молдавські усобиці і виступив кандидатом на господарський стілець. Вдершись на чолі невеликого козацького загону в Молдавію, попався Вишневецький в руки Туркам і був скараний на смерть у Царгороді (1563).

Піднявши гасло боротьби за віру і виявивши в цій боротьбі таку витривалість, як за Вишневецького, козацтво здобувало в очах всієї суспільності великий моральних престиж. Чи під цим вражінням, чи і без нього, взявся нарешті Жигимонт II. Август за переведення давно плянованої реформи у стосунках пограничного населення, реформи, якій судилося відіграти величезну роль в історії розвитку Козаччини (1570). Триста козаків взято на державну службу і призначено їм окремого старшого, що підлягав лише коронному гетьманові. Взятих на службу козаків виймалося з під влади пограничних старост; ці останні

не мали права ані накладати на козаків побори, ані судити їх. Пізніші постанови короля Стефана Баторія підтвердили цей стан, збільшивши козацький контингент до 500 чоловік. Але головне значіння цих постанов полягало в трактуванні Козаччини, не як степових розбійників, а як окремої півпривілейованої суспільної кляси. Тепер бути козаком значило в першу чергу звільнення від докучливих претензій старости; обов'язок воєнної служби не лякав на пограниччі нікого. Все те, що давніше козакувало, тепер отверто почало признаватися до свого заняття, ба й ті елементи, що займалися мирним уходництвом або хліборобством, почали заявляти про свою приналежність до козаків, надіючися таким робом вирватися зпід влади місцевої адміністрації. Козацтво, як кляса, починає скоро зростати в числі, а впарі з тим іде й напруження воєнної енергії його.

Низові козаки по традиції Вишневецького далі проводили зносини з чужими державами. Так, переговорював в Московщиною ватажок князь *Богдан Ружинський*, що 1576. загинув від нещасливого вибуху порохової міни, облягаючи Аслан-городок на Дніпрі. В рр. 1577—1578. козаки знову встряли в молдавські справи. Їх привідця *Іван Підкова* сам виступив, як претендент до господарського трону, і захопив був Яси, але не здолав там утриматися. Король Стефан Баторій арештував Підкову і на домагання турецького чауша звелів від-

рубати йому голову. Наказ короля спрямовувався проти індивідуального злочину порушення чужої нейтральності, а не проти козацтва взагалі. Рівночасно на доручення Баторія вербовано козаків до московської війни. В рр. 1579—1581. значні козацькі відділи ходили з королівським військом під Полоцьк, Великі Луки та Псков, а під проводом черкаського старости Михайла Вишневецького нищили московську Сіверщину та розбили Москвинів над річкою Судостю (1581). Як тільки закінчилася московська війна, негайно відновились напади на Турнів: 1583. спалили козаки Бендери та Ягорлик над Дністром, а з р. 1588. маються вістки про морський похід козаків та погром кількох турецьких кораблів біля Гізелеву (Евпаторія). В дев'ятидесятих роках дійшло до великих козацьких заворушень, які треба розглядати вже в зв'язку зі загальнонаціональним життям.

2. Україна в складі польських земель.

Вже згадувалось, що українська шляхта добровільно погодилась на злиття з польськими землями Ягайлонської держави. Перші наслідки Люблинської унії були корисні. Насамперед принесла вона вирішення у затяжній північній війні. Енергійний король *Стефан Баторій* (1575—1586) зреорганізував передовсім застарілу воєнну систему Речі Посполитої. Виснажена довгою війною Московщина, була не в стані противитися новій, на західноєвропейський взірець утвореній, польській армії. В 1579. р. відібрав Баторій назад Полоцьк, 1580. — здобув Великі Луки і ряд інших фортець; невдача його при облозі Пскова (1581) дала Московщині лише зручний претекст вивязатись із війни при умові зречення в Ливонії (мир у Ямі Запольськім). Ряд найвидатніших українських магнатів, як Януш Збаражський та Василь Острожський, були при королівськім війську, або самостійно співпрацювали з ним нападами на Смоленщину і Сіверщину. Це, розуміється, лише скріпляло завязаний у Люблині звязок.

Ще більше скріплявся цей звязок еконо-

мічними умовами. В Європі XVI. століття в наслідок поступаючого розвитку фабричної промисловости та припливу вільного гроша з нововідкритої Америки, зріс попит на продукти поживи. Постачити їх могли в першу чергу землі хліборобського Сходу. На Україні стало вигідно збільшувати посіви пшениці, розводити худобу на м'ясо, розбудовувати пасіки. Головні експортні шляхи вели через польські землі на Данціг та Бресляв. Увага суспільства звернулася в бік порожніх просторів, загрожених татарськими нападами, але багатих на чорнозем та даючих значно більші урожаї, ніж піски та багна лісової України. Це дало стимул до поновного руху осілого населення на південь. Але головним ініціатором цього руху була не як за часів Витовта держава: вона була до половини XVI. віку занадто ослаблена привілеями розданими шляхті. На чолі колонізації виступили тепер поодинокі магнати. Князі Острожські, Вишневецькі, Корецькі, Збаражські почали засновувати одне місто за другим, захоплювати порожні простори, заселявати та загосподарювати їх. Лише можновладці, для яких було не в дивовижу тримати на свої приватні кошти кількатисячне військо могли дати оборону новим поселенцям. Поселенцям треба було допомогти обжитися на новім місці: тільки великий пан мав можливість забезпечити його необхідним інвентарем та дати на 15—20 років свободу від усякої панщини. Дрібний шляхтич ані не міг

як слід оборонити від Татар, ані економічно не мав змоги йти супроти своїх підданих на такі уступки, і тому селянство знаходило вкінці XVI. і на початку XVII. віку для себе вигоду в тому, щоб перебігати від менших панів до більших. Людей на слабо заселеній території було треба; магнат радо приймав кожную нову робочу силу і мав змогу захистити її від претензій попереднього власника. Можновладець перемагав по тому ж економічному законові, по якому в XIX. віці великі фабричні підприємства і банки абсорбували маленькі. Крім того великі пани, особливо ще в обставинах пограничного беззаконня, взагалі не дуже церемонилися зі своїми слабшими сусідами, нераз змушували їх силою до продажу своїх земель, а то й просто виганяли. Загрозеними побіч шляхти були і дрібні вільні глібороби, як пограничне козацтво. Магнати всіми засобами хотіли привести його в залежність від себе. Але пограничне населення швидко саме зі зброєю боротися за власне існування і тут крилась причина майбутньої непримиримої ворожнечі козацтва до олігархічної організації Речі Посполитої. Люблинська унія остільки прискорила напруження, що, поруч із місцевими магнатами, з'явився ряд зайд в Польщі, які підносили місцеве велике панство (Замойські, Жолкевські, Калиновські, Потоцькі, Оссолінські). Але всетаки в основі свій козацький рух довго лишався внутрішнім міжкласовим антагонізмом в українським народі.

Зовсім виразно саме такий характер має перше козацьке повстання *Криштофа Косинського*. Козакуючий шляхтич з Підляшшя хотів помститися на князі Острожським, очевидно за відібрання маєтку. Але обставина, що такий цілі вдалося потягти за собою кількітисянні козацькі маси, свідчила, що ферме для зудару між великим землеволодінням козацтвом був готовий. Острожському вдало зібрати більші сили і розбити Косинського під Пяткою (1593). В цьому ж році поляг Косинський, збираючися в новий похід, в сутич під Черкасами з тамошнім старостою Олександром Вишневецьким. Але заворушення вщухли. Того ж 1593. року велике козацьке військо вирушило з Січі, змусило Вишневецького зректися побирання податків з кіншаків та дозволити вільний провіз пороху, борошна на Січ. Як вже було згадано, залежність у таких важних предметах вжитку в довозу зі заселених земель, творило слабіше місце низового козацтва. Слідом за тим козаки розквартирувались по наддніпровських містах та наказали мешканцям давати їм прохарчвання. Пізніше (1595—1596) відділи козаки під проводом *Шаули* пішли і на Білорусь. Коло цього часу з'явилася для козацького звання тажка назва «гетьман», ще не признана повнотельством, яке у своїх зносинах з пограниччям вживало терміну «старший».

Рівночасно з наступом Низовиків по лівий Дніпра згуртувались на Волині інші козацькі

или під проводом *Северина Наливайка*, був-
лого слуги князя Острожського. Його військо
кладалося з воєнних наємників, дезерту-
вавших слуг зі збройних панських почотів
т. п. Видимо з кінцем XVI. віку зайшла
кась соціяльна криза у становищі цих колиш-
ніх «бояр панцирних і путніх» залежного від
агнатів збройного рицарського люду. Не малу
ролю відіграло посольство австрійського ці-
аря Рудольфа II. на Запорожжя (1594), що
привезло козакам гроші й цісарські клейноди
поміч у війні з Туреччиною. Запорожська
гаршина прийняла службу Австрії, не журя-
чись тим, що виступ під цісарською короговою
фактувало суспільство як зраду Польщі. Геть-
ван *Григорій Лобода* сполучився з Наливайком
восени 1594. погромив молдавського госпо-
аря Арона під Цецорою, здобув Яси і сильно
ицив Молдавію. На зиму вернулись козаки
а Поділля, де разом із тамошнім міщанством
аганяли старост із замків та заводили свою
часну адміністрацію. В 1595. р. знову ви-
ушили Лобода в Наливайком на допомогу
олдавському господареві, який у міжчасі
ризнав над собою зверхність цісаря та підняв
встання проти Турків. Козаки допомогли
олдаванам і Волохам здобути Ізмаїл та по-
ювали південну Басарабію. Лобода вернувся
Україну, а Наливайко пішов на поміч
ісареві аж до Угорщини. Ідучи назад через
аличину, обложив він контрибуцією Луцьк,
потім плундруючи по дорозі, рушив на

Білорусь через Слуцьк та Бобруйськ. Особливо сильно знищив Наливайко Могилев і витривавши там баталію з литовським військом, вернувся на Волинь. Підчас своїх грабунків козаки стояли на становищі, що вони признають офіційно військо і мають право на квартири та харч від населення. Одначе скарги шляхти змусили нарешті правительство взятися рішучі заходи. Польний гетьман Станіслав Жолкевський несподівано напав на розкидані по Волині загони Наливайка (лютий 1596) і змусив їх з великими втратами відступити у степи. До Жолкевського зараз же приєдналися зі своїми почотами українські пани особливою люттю супроти козаків визначив державця Білої Церкви, князь Кирик Ружинський. Лободі вдалось зєднатися з Наливайком і притягти відділи Шаули з Білорусі. Під Гострим Каменем дали битву та відбили польські атаки на свій табор. Жолкевський міг продовжувати операції лише, отримавши нову підмогу. Лобода спробував прикрити лінією Дніпра, але київські міщани допомогли коронному війську переправитись через річку і козаки мусіли відходити вглиб незаселеної Полтавщини. Жолкевський наздогнав і оточив їх на урочищі Солониця під Лубнями. Скоро почався в обложеному таборі голод і внутрішні чвари, підчас яких забито Лободу. Козаки згодилися на капітуляцію та видачу ватажків, але після здачі зброї учинено в безборонному таборі різню, з якої вирятувалась тільки

елика купка запорожців. Виданих Жолкевському ватажків покарано смертю у Варшаві рі ж осени, тільки Наливайка стято аж у вітні 1597. р.

Одначе Жолкевський і думати не міг прохід на Січ і за кілька літ там знову зібрався достатня кількість вольнолюбивого еленту, що не зміг ужитися в рамках існуючого аду. Після Солониці Січ пережила криваву внутрішню боротьбу ріжних партій. Переможями вийшли сторонники лояльності до Речи ісполитої. Січ надовго опинилася в руках рихильників Ягайлонської ідеї, які пробуали помирити козацтво з існуючим ладом. Вихідним пунктом їх тактики служила загальо признана необхідність козацтва у боротьбі Татарами та іншими зовнішніми ворогами.

яд першорядних політиків і вождів, які аступали цей напрям, свідчить, що він був тибко закорінений в народі і відповідав еальним потребам часу. Першим видатним ого заступником був гетьман *Самійло Кішка* (1600—1602).

Польський сойм підчас війни 1596. вирік а козаків баніцію, себто проголосив їх поза аконом. Першою метою Кішки було добитися нову урядового визнання Козаччини. Польща аме заплуталась у ряд воєн, потребувала айська і не оглядалась на те, хто міг дати ружну поміч. В 1600. році мусіла вона боротити свого ставленника на молдавськїм престолі, ремію Могилу, від володаря Волощини та

Семигороду Михайла Хороброго. Канцлер З мойський звернувся до козаків і Кішка погодився допомогти при умові повернення даних прав. Спільно з коронним військом пограбували козаки Михайла Хороброго коло Плоєті. За це король зніс баніцію і визначив 4000 козаків платню в королівського скарбу. Таке число їх отже, ставало реєстровим, урядово визнаним і забезпеченим привілеєм військом. Слідом вирушили козаки на допомогу королеві до Ливонії проти Шведів. Змова кампанія була дуже тяжка, в ній наложено головою і сам Кішка (1602).

Незабаром з'явилися перед козаками перспективи: українські та польські пани висунили претендента на московський престол, який видавав себе за сина Івана Грозного царевича Дмитра (1604). Польське правителство нишком сприяло підприємству, поки 1606 і само не встряло у війну з Московщиною. Після загибелі першого Самозванця (1606) з'явився другий, а потім цілий ряд дальших дрібних претендентів і просто підприємчивих людей, що користаючися станом повної анархії на Московщині, збирали собі вояків, грабували з ними країну. Головну масу охочого війська постачали козаки, але навіть і старі міщани з українських міст складали валками і їздили на воєнний промисел до Московії. Московська «Смута» тяглась довго (1604—1613) і весь час зростало число воєнного люду охочого жити з грабунку. Збройних б

заків рахували на понад 20 тисяч. Після закінчення московських воєн звернули вони свою енергію проти Туреччини. Але найважливішим наслідком зросту сили козацтва було те, що воно вже не обмежувалося на здобування собі нових станових привілеїв, а захоплювалося за значно ширші завдання.

Зріст торгівлі зі заходом викликав збільшення добробуту на Україні. Наслідком було піднесене заінтересовання до люксового життя і до культурних питань. Польща, яка у своїм економічному підйомі випередила Україну, скорше витворила своєбідний стиль пишного шляхетського життя, який притягає ділав на шляхетство українське. Відсіля почалася полонізація української привілейованої верстви, переймання польської мови і звичаїв. Впарі з цим йшло поширення католицтва на Україні, що належало до головних заслуг єзуїтів. В часах Баторія здобули вони право оснóвувати в Польщі свої колегії, які системою освіти найбільше підходили під барокові вимоги суспільности. На Україні особливо славилися єзуїтські заклади у Львові, Луцьку та Кам'янці. Учень колегії набував не стільки глибоке знання, скільки зовнішній польор, уміння блиснути та показатись у товаристві. Але діти українських панів виходили з колегій фанатичними католиками і захожувались за раз же ширити нову віру серед власних підданих. Так протягом кількох десятків літ

сливе зовсім зникли православні магнати і силно порідшали ряди православної шляхти, особливо на північно-західних землях. Головні опікуном католицизму був упертий фанатик король Жигимонт III. (1588—1632).

Вже згадувалося про занепад православної церкви на протязі XVI. віку. Церковні достояння трактували свої пости лише як засіб наживи і часто не приймали навіть церковного свячення. Вони вели межі собою і зі світськими панами грабіжні війни та процесії. Владиці луцькому, Кирилові Терлецькому, закидав суд знасилування жінки, архимандрит супрасльський, Тимофій Злоба, втратив архимандрію за убивство. Купуючи свої становища єпископи в свою чергу торгували священними місцями. За поправлення відносин взяли братства, до яких записувались міщани і шляхта. Вони ставили своєю первісною ціллю опік над певною церквою, її зовнішнім виглядом, внутрішнім урядженням та церковними процесіями. З часом, однак, почали братства претендувати на контроль всього церковного життя. Особливу роль відіграла при цьому подорож царгородського патріярха Єремії в Україну (1588). Патріярх згіршувався станом церкви, скинув за двобженство митрополита *Онисифора Дівочку* (1578—1588) і поширив привілеї львівського братства. Зовсім вийнято з під контролю єпископа, мало воно у всіх церковних справах керуватися власною радою та приписами патріярха. Інші братства мали

в спірних питаннях звертатися до львівського по вирок. Це занепокоїло єпископів — які відчували своє єрархічне становище загрозеним і обурювались на вмішання грецького патріярха у їх компетенції. Тутже поруч мали вони приклад католицьких єпископів — повних панів у своїх дієцезіях. Серед православних владик зродилася думка про піддання римському папі і досягнення такою ціною більш незалежного становища. Від короля Жигимонта III. та єзуїтських проповідників, особливо талановитого *Петра Скарґи* (1536—1612), дістали вони протекцію та заохоту. Головним ініціатором справи унії виступив єпископ володимирський *Іпатій Потій* (1593—1613), єдиний з усіх владик, для якого зміна віри являлась дійсно наслідком внутрішнього переконання. Справа велася в тайні, але всеж чутки про ватію владик просочились у суспільність і викликали обурення. Під натиском суспільної опінії єпископ Гедеон Балабан львівський та Михайло Копистенський перемишльський в останній хвилині виреклися участі в змові і залишилися вірними православию. Але решта єпископів на чолі з Потієм, Терлецьким та митрополитом *Михайлом Рогозою* (1588—1599) проголосили на соборі в Берестю 1596. унію в Римом. Визнаючи верховну владу папи, уніятська церква зберігала давній ритуал, богослужбову мову та жонатих священників. Зібрані рівночасно на собор у великім числі православні шляхтичі відмовилися, одначе, ко-

ритися своїм владикам, оголошуючи їх відступниками. На погрози правительства всім ворогам унії відповів найбільший український магнат, князь Василь Острожський, рішучістю боронити православя зі зброєю в руках.

Так далеко вести справу король побоявся. Але офіційне становище правительства лишилось незмінне: воно вважало, що єпископ міродатна інстанція для своєї пастви і що Берестейський акт має правне значіння. Вірний православию трактовано як одщепенців «дизунтів». Систематично й уперто провадив король фаворизування католиків при роздаванні гідностей, при відбиранні на користь унії православних церков, при розсуджуванні справ про кривди, що їх чинили католики православним. Проти такої послідовности українська шляхта не наважувалася виступити чинно і відповісти на силу силою. Вона обмежувалась протестами у соймі та позовами до суду, які нічого не помагали. Православні мали на парламентарній арені першорядних ораторів, як *Лаврентій Древинський* (соймова промова 1620), пізніше *Адам Кисіль* (†1653). Їх заслугою мусіло правительство перестати вважати православних за вороголюбників і сойм багато разів ухвалював свободу віри. Але все залежало від поодиноких шляхтичів та магнатів, які мали у своїх маєтках повне право суверенности. Серед них й все зростало число вихованих сауїтами фанатиків і тому толеранційні ухвали на соймі й виконувалися в практиці. Католики й унія

певні безкарности і далі відбирали православні храми, нападали на братські процесії, нищили їхні школи. Дійсно спасенною була лише тактика архимандрита Київо-Печерського монастиря *Никифора Тура* (1593—1599), що узброївши монахів та скликавши міщан, силою відбив спробу уніятів заволодіти святинею. Тут уже уніяти звернулися до безплідних процесів та протестів, але проявів такої рішучості з боку православних було небагато. Через постійні переслідування вже в кінці XVI. віку стала неможливою діяльність братської школи у Львові. На деякий час знайшли собі культурні сили православних притулок в академії в Острозі (існувала між 1580—1620), але після смерти князя Василя Острожського (1608) його окатоличені нащадки розігнали схизматичну школу. Енергійна діяльність наступника Никифора Тура на архимандрії *Блисея Плетенецького* (1599—1624) поставила на-то мість до диспозиції культурним вимогам православля багаті засоби Київо-Печерського монастиря; 1615. року засновано в Києві братську школу. Але в умовах безправної шляхетської олігархії православні потребували фізичної сили, що стала б в їх обороні: польщюча шляхта до цього не надавалась. В критичнім моменті, в другім десятилітті XVII. віку, цею силою стало козацтво.

Що козаки, покинувши свої виключно станові інтереси, виступили як оборонці загально-

національної справи в рамках існуючої держави, було заслугою гетьмана *Петра Конашевича-Сагайдачного* (біля 1614, з перервами до 1622). Внаслідок реформ XVI століття пограничне міщанство щораз більше почало уважати себе козаками. Вступаючи масово в кадри козаччини, мирне населення вносило зі собою свої культурні й національні інтереси, які концентрувались довкола релігійної боротьби. Таким чином козацтво втягалося у ролі оборонців віри, байдужої степовим добичникам XVI століття. Уже в рр. 1610—1614 допомогли козаки архимандритові Плетенецькому силою відібрати загарбані уніятами мастки Печерського монастиря і перешкодили відпоручникові Іпатія Потія Грековичеві захоплювати київські церкви. Рішуча постава всесильного над Дніпром Війська Запорозького примусила уніятів обмежитись безплідними протестами. За нову спробу заволодіти Михайлівським монастирем утопили козаки Грековича в Дніпрі (1618). В Києві мусіла минути козакам ця справа безкарно, як минало католикам у Львові чи Луцьку безкарно стільки насильств. Правительство саме потребувало збройної помочі: королевич Володислав вибрався з горсткою війська походом на Москву, де його самог оточила велика московська армія. Сагайдачний з 20-тисячним військом вирушив на відсіч, здобув штурмом ряд ворожих фортець (Єлець, Лівни, Калугу), розбив Москвинів при переправі через Оку біля Коломни та зєднався

з польською армією. Володислав міг завдяки цьому заключити вигідний мир; Сіверщина знову повернулась до польської держави. Але як тільки небезпека минула, коронне військо вирушило на Україну, щоб приборкати козаччину, яка давно вже почувалась повним господарем на пограниччі. Біля Раствавиці стрінули їх козаки, але Сагайдачний постановив не доводити до оружно́ї розправи. Після довгих переговорів ухвалено заборону козакам жити по панських маєтностях, але натомість призначено їм побільшену річну платню, себто піднесено число офіційно урядом визнаних реєстровиків. Сновним пунктом було припинення козацьких морських походів на Туреччину. Приняв ці умови Сагайдачний, очевидно, рахуючи, що їх все одно не доведеться дотримувати.

Зокрема це стосувалося походів на море. Державний скарб не був у стані регулярно платити козакам і ці останні вважали, що в таким разі вільно їм відшкіднути себе погромом Турків. Маса звичного до боя вояцтва, які залишились після московських воєн, надали цим погромам незвичайного розмаху. Перша чверть XVII. віку це правдива героїчна доба воєнно-морської діяльності козаків. Вже 1606. р. козаки здобули і спалили Варну на болгарським побережжі, а 1613. знищили турецьку флоту в Очаківським порті. Далі слідував один похід за другим: знищено Синоп, Трапезунд (1614), попалено околиці Царгороду

і розбито турецьку ескадру в гирлах Дунаю (1615); в слідуючій 1616. р. сам Сагайдачний зруйнував Кафу в Криму і погромив Турків у морськїм бою в лимані Дніпра; 1620. — знову напали козаки на передмістя Царгороду. Наляканих турецьких моряків треба було княмґ заганяти на кораблі. Султан слав до Варшави протест за протестом, але Польща не могла запобігти лихові. Остаточно постановила Туреччина війною забезпечити собі спокій; Жолкевський необережно дав до цього привід. Надіючись на поміч Молдаван, вдерся він з невеликим військом до Басарабії. Тут його погромили Турки біля Цецори і він сам поляу бою (1620).

На слідуючий рік сам султан готувався з великим військом продовжувати війну, і Жигимонтові III. знову доводилося звертатись до козаків. Про виконання Раствавицьких постанов, очевидно, не могло бути й мови. Але Сагайдачний мав уже важніші справи. Переф Цецорською битвою проїздив через Київ сруґ салімський патріарх Теофан. Під охоронок козацького гетьмана посвятив він нового митрополита *Іова Борецького* (1620—1629) та пятьох єпископів на опорожнені переходом владик на унію православні катедри, так що українська гієрархія була в цілости відновлена. Своє обурення з цього приводу правительственні католицькі круги мусіли сховати. Саме потрібно було козаків до турецької війни, а Сагайдачний ставив свою допомогу в залеж

ність від признання королем нової гієрархії. Лише одержавши дотичні обіцянки, почав гетьман збиратися в похід.

Позицію його ослабив вибух добичницької частини козацтва, що, зваблена королівськими грішми та перспективою наживи, вибрала гетьманом *Бородавку* і вирушила на злуку з коронним військом. Але в таборі під Хотином виявилось, що *Бородавка* не подбав про запровадження війська, особливо бракувало корму для коней. Козаки покарали його смертю, а булаву повернули Сагайдачному. Цілий вересень 1621. облягали Турки козацько-польське військо, але всі їх атаки були відбиті. Козакам належала головна заслуга дорого купленої перемоги: від одержаної рани помер вересню 1622. гетьман Сагайдачний. Він залишив нарід спаяним релігійно-національним моволітом з козацтвом, як босвою силою і з незвичайно скріпленим престижем гетьманської влади, але з його наступників вже ніхто не мав такого політичного хисту і широкого кругозору. Козаччина в головному знову вернулася до своїх станових інтересів. Нікому було полагоджувати тертя з урядовими кругами. І в Польщі теж змінилася провідна верства; вимерали розважні політики, як коронний канцлер Ян Замойський († 1605), або литовський Лев Сапіга († 1633), що вміли підпорядкувати свої релігійні переконання державній рації і розуміли, що спадщина Ягайлонів при умові фанатичного переслідування православ-

них існувати не може*). На сцену виступає все більше заїлі вихованці єзуїтів, частиня покатоличені нащадки українських родів, Ярема Вишневецький († 1651), що супро схизматиків знали лише одну тактику найгірших переслідувань. Ніякі присяги чи обцянки православним їх не зобов'язували. Відповідно тому і серед української суспільності зокрема серед козащини мусів наростати радикальніший настрій. Над усею масою не записаного в реєстр прикордонного населення висіло марево підданя їх під зненавиджені панські порядки. Серед цього екзистенційно загроженого дальшим рухом магнатської колонізації в степи козацтва почали пробуджуватись неясні ідеї шукання царської протекції. Вони знайшли відгук і в певних кругах православного духовенства, яке все більше розчарувалось у можливості здобути собі в Речі Посполитій право на існування. Особливо важко поділяли жорстокі репресії над населенням міста Витебську за убивство уніяського архиєпископа *Йосафата Кунцевича* (1623), який вславився насильствами над православними. Заступником москвофільського руху був наступник Борецького на митрополію *Ісаєя Копинський*, (1630—1632), що постійно

*) «Я дав би пів життя, щоб бачити вас католиками» мав говорити Замоїський до православних — «але віддам усе життя, щоб боронити вас, коли вам діятиметься кривда за віру». До заснованої коронним кафедром академії в Замості завше мали православні студенти отвертий доступ.

каржився цареві на католицькі утиски. Внутрішні справи почали відвертати увагу козака від турецьких походів, хоч безпосередньою причиною нового збройного зудару в правительством були таки ще морські експедиції. В 1623. і 1624. рр. козаки кілька разів пундрували околиці Царгороду. Туреччина розила новою війною і щоб прискромити козків коронний гетьман Конецпольський в серпні 1625. швидким маршем вирушив на пограниччя. Значна частина його війська складалася з почотів українських панів. Багато козаків не встигло ще вернутись з морського походу, де вони грабували околиці Трапезунду білися з турецькою флотою під Каракерманом; гетьман *Марко Жмайло* виступив назустріч з наспіх зібраними відділами. В ряді військ довкола Курукового озера коронному війську пощастило, але саме воно зазнало найбільших втрат при невдалій спробі взяти турмом головний козацький табор, так що обидві сторони мали підставу навязати переговори. В мирових статтях число реєстрових козаків визначалось у 6.000; козаки мали йти з панських маєтностей. Гетьмана вибрано вільними голосами, але коронний гетьман в імени короля мусів його затвердити. Після великостилевих успіхів Сагайдачного в Куруківський мир невдачею для козацтва; це всеж Конецпольський не міг погромити його так, як це сталось тридцять літ тому на Дніпроці. Зріст сили Козаччини засуджував

на нездійснимість постанови 1625. р. Козаки не виселились із приватних маєтностей, ані не хотіли виконувати на них панщину та інші обов'язки.

Гетьманом ще на полі бою вибрано заступника лояльної старшини *Михайла Дорошенка* (1625—1628). Зовнішні політичні умови сприяли цьому енергійному вождеві, що шляхом Сагадчаного наважився не допустити до дальшого розширення конфліктів з Польщею, а мусів знайти вихід у козацькій енергії. Кримські хани, Магомет Шагін-Герай, підняли повстання проти турецької влади в реччині і попросили допомоги Запорозької Січі проти вірного султанові татарського панства. Вмешання у кримську усобицю дозволяло зрештою поглядів на море, які тягли за собою непорозуміння з королівським панством. Але нарешті татарські панства помирилися між собою і разом обернулися проти козаків. З тяжкими втратами мусіли відступити з Криму. Дорошенко поляг у Конецпольській битві, підтвердивши маном реєстрових козаків відданого *Грицька Чорного* (1629), але цей останній міг втримати в карбах нерестрове козацтво, що купилося на Січі і вимагало якогось прожитку. Конецпольський вирішив здушити козацький непослух і весною 1630. знову вийшов на Україну. Але коли представники лояльного напрямку спустились до ступеня чужих креатур правительства, радикальні козацькі елементи отримали здібного вождя

робі *Тараса Трясила*. Трясило несподівано вився на пограниччі, скарвав на смерть Чорного і в великим військом з повсталого скоза-лого населення завдав Полякам, (з якими римала частина реєстрових козаків), у ряді ів під Переяславом тяжкі втрати. По мирному говору козацький реєстр збільшено до 8.000, де в головнім Куруківські постанови зали-ились у силі.

Тим самим залишилися і зародки дальших нфліктів, але смерть ворога православя Жи-монта III. принесла на деякий час відпру-ення. На трон вступив його син, популярний ред козаків Володислав IV. (1632—1648). лпорожське військо, в особі свого тодішнього льмана *Івана Петражицького* (1631—1632), ступило з домаганням забезпечити права авославної церкви і новий король пішов зустріч цим вимогам. Дефінітивно визнано конність відновленої за Сагайдачного право-авної єрархії та повернено їй цілий ряд хоплених уніятами церков. Тільки замість ієнтованого на Москву митрополита Ко-інського іменовано київопечерського архи-ндрита *Петра Могили* (1632—1647). Наца-ж молдавських господарів чувся всеціло звя-ний з державним устроєм Речи Посполитої, е його тверда прихильність до православя жвава культурна діяльність помирила з ім українську суспільність. Козацтво заспо-ілося і взяло під проводом гетьмана *Тимоша гандаренка* (1630—1631 і 1633—1634) участь

у польсько-московській війні; воно понищило південну Росію та допомогло Володиславу оточити і змусити до капітуляції головну польську армію боярина Шеїна під Смоленськом (1634).

Як і часи кримських усобиць, була це лише хвилима павза. Властива влада в державі лежала не королеві, а фанатичним можновладцям, з якими козаків ділили занадто глибоко протиріччя. Щоб тримати в руках Січ і контролювати довіз туди пороху і борошна, зажив Конецьпольський вище дніпровських рігів фортецю Кодак (1635). Через кілька місяців гетьман *Іван Сулима*, вертаючись з успішного походу на Азов, здобув і зруйнував Кодак. Реєстрові козаки цим разом не дійшли до вибуху кровопролиття, а схопили Сулиму і видали його владі на смертну каторгу. Нова козацько-польська війна всетаки вибухнула через рік. Провідник «виписчиків», козак, що не ввійшли в офіційний реєстр, *Павло Бут*, прозваний *Павлюком*, несподівано з'явився на пограниччі, захопив у Корсуні артилерію реєстровиків і збунтував частину їх. Одного польний гетьман *Микола Потоцький* розбив Павлюка під Кумейками (1637). По договорі біля Боровиці козаки видали свого начальника; реєстрове військо було зведене звідси до 6.000 і в дальшій війні вірно допомагало Потоцькому. Кампанію затягло зворохоблене населення Полтавщини, яке виявило виїмкову завзятість. Майже ціла країна належала Я

Вишневецькому, який дався особливо взнаки
вільним, звиклим до вільного життя, колоніс-
там. Весною 1638. новий гетьман *Яцко Остря-*
ниця завдав Потоцькому поразку під Голтвою,
але не зумів її використати. Потоцький, об'єд-
навшись з Яремою Вишневецьким, погромив
козаків під Жовнином. Остряниця втік під
захист Москви на Слобожанщину. Заступник
єго *Дмитро Гуня* зумів вибрати на Старці
Дніпрі таку зручну позицію, що Потоцький
не відважився штурмувати її. Козаки капіту-
лювали тільки, коли їм забракло харчів.
Гаршина й військо могли вільно розійтись,
але реєстровикам, не тільки старшого, а навіть
полковників, призначено з Ляхів. Реєстро-
вий відділ станув залогою на Січі. Кодак
гло відновлено. На десять літ наступило на
країні внутрішнє замирення, зване в поль-
ській літературі часом «Золотої Спокою».

3. Богдан Хмельницький.

Капітуляція 1638. р. не знищила складної комбінації соціальних, класових і релігійних суперечностей, при яких козацтво висувало на заступника інтересів цілого народу, а тіла придавила їх. Знищити козацтво можливо, але не могли, лишати-ж його, хоч і під суворим контролею, значило зберегти огнище майбутніх конфліктів. Десять літ спокою закінчили процес кристалізації обох ворожих таборів. В війнах 1625—1638. частини українського суспільства находились ще по стороні держави. Ці елементи не могли більше грати ролі. Реєстрове козацтво не хотіло терпіти пригноблених згори, чужих мовою і вірою, офіцерів шляхта або покатоличилася і відчужилась від свого народу, або вірна православию готувалась до спілки з козаками. Над містами тяжала магнатська сваволя, селянство прагнуло звільнення панщинних робіт.

Другою причиною пориву 1648. р. був вияснена новішою історіографією, обставини, що магнатська сваволя на Україні в час золотого спокою не стільки справді гнобила, скільки дразнила. Населення плодючого

раниччя було заможне, воно вміло й само боронитися від Татар і панської опіки не перебувало. Про правдиве кріпацтво на цій озацькій території не можна й говорити. Але саме тому вже найдрібніший обов'язок — звести панське сіно з поля, або уживати лише панського млина, відчувався як страшний утиск. ґемлі, на яких дійсно існувала панщина багатів на тиждень (Холмщина, Полісся), майже не взяли участі в козацькій революції. Дразнення заможного, певного свої сили населення, завше давало особливу силу заворушенням. Козацька революційна демаґогія з такою силою кинула в світ байки про жидівський відкуп у церквах, чи про ксьондзів, які розилися на людях, що їх бралося за правду ще у ХХ. столітті. Подібно, як заможна освічена французька буржуазія, роздражнена загарілими становими привілеями в таким паґсом своїх геніяльних ораторів та публіцистів кидала в світ брехні про небувалу тираїю абсолютизму, що їм повірили не тільки покоління майбутніх істориків, але навіть і такі сучасні європейські монархи, як цісар Леопольд II. І в цьому доказ творчої сили козацької верстви середини XVII. віку. Вона хотіла влади і зуміла її добитися, а розповсюджуваними легендами про панську тираїю створила моральне оправдання для цієї своєї влади і для всіх своїх вчинків.

Богдан Хмельницький (народився коло 1595.) належав до реєстрового козацтва, вірного по-

літичним заповітам Сагайдачного. Безпосередня причина, що пхнула його на повстання та сам з якої певно почався і перший козацький бунт Косинського. Чигиринський підстароста Іванецпольського, Чаплинський, загарбав хутор Богдана — Суботів. Спроби знайти справедливість перед судом закінчились тим, що Хмельницького самого посадили до в'язниці. Втік звідтіля, він удався на Січ (кінець 1647.), легко захопив, не тільки Запорожців, але реєстрову залозу думкою про боротьбу за козацькі права. Нововибраний гетьманом не гадав про боротьбу зі законною власною державою якою в очах Українців лишалась Польща, а хотів лише збільшити права Козаччини, можливо зміцнити королівську владу. В ці вміщенні широкі ворожі маґнатам маси шукали ще своє спасіння. Гетьман посилався на мнимо королівські грамоти і легалізував так чином повстання козаків проти панів, що цім-то держать у полоні короля. Козаки маючи добрих агітаторів — тож і оповіданням про королівські ласки для них вірили рівнож кількасот літ пізніше. Відповідним ужиттям гасел про короля, віру, волю всіх під козацькою шаблею, Хмельницький зумів потягти за собою цілий нарід. В лютім 1648. йому вдалося заключити союз із Кримом. Татарська помічниця відділ Перекопського мурзи Тугай-бея — грала великої мілітарної ролі, але вона приносила запоруку, що в часі війни орда не нападе на козацьке заплілля.

Весною 1648. Хмельницький вирушив на Правобережжя. Головне польське військо коронного гетьмана Потоцького та польного Капиновського вислало проти нього в степи авангард під командою Стефана Потоцького та реєстрових козаків, що плили Дніпром. Однак реєстровики збунтувались і зєднались із Хмельницьким. Це рїшило долю авангарду, який після кількадечних боїв на урочищі Жовті Води був зовсім знищений. Почувши про невдачу, головне військо почало відступ, але Хмельницький наздогнав його і погромив під Корсунем. Обидва головнокомандуючі потрапили у полон. До козаків передавались навіть, зложені в Українців і вишколені на західноєвропейський зразок, жовнірські полки. Повстання охопило всю країну. Скрізь творились загони з селян та міщан, виганяли шляхту, різали Жидів, нищили уніятські й католицькі деркви. Рух докотився аж до галицького Підгірря, де на чолі його став дрібний шляхтич *Семен Височан*. Головніші фортеці: Брацлав, Бар, Винниця, Немирів перейшли при допомозі місцевих мешканців в козацькі руки. В особливо антимагнатсько настроєній Полтавщині польська влада впала за одним махом назавше. Велике приватне військо Яреми Вишневецького мусіло тікати аж через Білорусь. Зпустившись знову на Правобережжя, Вишневецький лютими карами до решти озлобив населення і не добився нічого: найпопулярніший вождь повстанчих загонів, *Максим Кри-*

вонос, розбив його під Махнівкою. Саме в цей час помер король Володислав; в додаток і всіх негод Польща дістала ще й безкоролів'

Хмельницький станув коло Білої Церкви і занявся адміністративною та воєнною організацією новоздобутих земель. Польща стягнула рушення посполите, але воно не могло рівнятися з ліпше вишколеними полками українського гетьмана. Над річкою Пилявою потепіли Поляки повний розгром; весь багатий обоз дістався козакам. Після цього Хмельницький рушив на Львів і Замостя та взяв з цих міст окуп. Саме вибраний королем брат Володислава, Ян-Казимир, обіцяв задовольнити вимоги Хмельницького, скасувати унію, побільшити козацький реєстр та визначити велику територію, куди не вільно буде вступати іронному війську. На вістку про це Хмельницький повернув назад.

Урочисте привітання, улаштоване в Києві причім не лише митрополит *Сильвестр Кольба* (1647—1657), але й випадково перебуваючи у місті єрусалимський патріярх Паїсій виїхав гетьманові назустріч, мало значіння зближенню до коронації. Інтелектуально-провідна верста духовенства, вітало «Богом даного» збавителів від «лядської неволі». Перед Хмельницьким виринули перспективи стати на чолі самостійної держави. Для цього треба було, однак, напруження політичної мислі, створення ідеяння Богом вибраного володаря. Урочистивід був першим кроком у цьому напрям'

Хмельницький і сам означав себе як людину, що «з волі Божої стала самодержцем руським», а його бажання «визволити з неволі нарід руський увесь по Люблин і Краків» виказувало зародки ідеї теоретичної спільності земель, які мали разом творити оте свого роду «корона реґні» монархію руську. Ці землі були значно ширші, ніж які будь претензії Козаччини. Правда, всі згадані думки були далекі від того, щоб всмоктатися у плоть і кров ширшим кругам суспільства. Але коли підноситься значіння духовенства в розширенню політичних перспектив гетьмана Хмельницького, то не можна забувати, що й серед кругів його воєнних сподвижників, видатніших старшин, далекосяглі пляни мусіли знайти зрозуміння. Теофетичним досягненням цих кругів було їхне вгірдливе відношення до шляхти. Бути козаком в їх очах значило більше, ніж шляхтичем; козацька шабля — більший аргумент аристократичности, аніж приналежність до герба. В бароковій Європі, де лише шляхта вважалась носієм всіх чеснот, всієї культури і вихованости, як протилежність до «подлого» народу, такі ідеї являлися рідкістю.

При подібній зміні настроїв польське посольство, яке прибуло до Хмельницького у Переяслав, не могло нічого добитись. Голова посольства, Адам Кисіль, щиро хотів замирення, але його становище — православного вірного Речі Посполитій обивателя стало анахронізмом. Та і за його особою стояв сойм і можливо-

владці, що ніяк не хотіли жадних поважніших уступок і були готові зламати кожне давсьхизматикам приречення. В червні 1649. оточив Хмельницький польське військо під Збаражем а коли Ян-Казимир рушив на відсіч, то козацький гетьман погромив його під Зборовом. Використати успіх перешкодив союзник козаків кримський хан Іслам III. Гірей, якому не вгідно було допускати Україну занадто змінитися. Він спосередничив мир, згідно з яким реєстровим козакам, число яких визначено 40 тисяч, вільно було мешкати у воеводствах Чернігівським, Київським та Брацлавським. Ці воеводства стояли під управлінням гетьмана і коронне військо не сміло туди заходити. Православна церква мала на цій території все повноту прав. Але бувша адміністрація і пані могли повернутись на свої місця, а селянамусіли знову виконувати панщинні обов'язки. Мир не задовольнив ні одного з партнерів; а Хмельницький підписав, певне розраховуючи що до виконання умов не дійде. Мало котрий пан відважився дійсно повернути, а хто й повернув — старався заховати добрі стосунки з козаками. Все таки це дразнило нарід і рохолоджувало його до нового устрою. В дальшій боротьбі з Польщею мусів Хмельницький все більше обмежуватися до сил не народу, а козацького стану та його адміністративного апарату.

Мирову павзу використав гетьман для змінення міжнароднього становища козацької держави. Він нав'язав приятні стосунки з Московією.

щиною, прийняв протекторат турецького султана і союзі з ханом зробив похід на молдавського господаря Базіле Люпу (1650). Козаки й Татари здобули Яси і змусили господаря заключити з гетьманом союз, що його мало ще скріпити подружжя сина Богданового Тимоша на донці господаря Розанді. Тим часом сейм не затвердив Зборовського договору і вимою 1651. почалась нова війна. Польний гетьман Калиновський заскочив у Краснім відділ козаків і вирізав їх; сам начальник, полковник брацлавський *Данило Нечай*, поляг у бою. Слідом напав Калиновський на Винницю, але тутешній полковник, один із найздібніших сподвижників Хмельницького, *Іван Богун* († 1664) завдав йому тяжкі втрати і змусив відступити. Головні воєнні акції почалися влітку. Під Берестечком козаки й Татари потерпіли поразку, але Богунові вдалося вивести ядро армії через болотисту річку Пляшеву, що протікала заду бойового шику. Поляки переслідували мляво — в їх війську панував нелад. Тимчасом Хмельницькому вдалось знову зібрати значні сили і стати укріпленим табором коло Білої Церкви. Поляки, хоч і зєдналися з Литовцями, які посуваючись із півночі заняли були Київ, але воліли мирові переговори. В Білоцерковськїм трактаті обмежувалось право мешкання козаків лише на київське воєводство. Хмельницький зобов'язався зірвати союз із Кримом і не провадити самостійних закордонних зносин.

Та коли Зборовську умову годі було з огляду на опір населення перевести, то годі було думати переводити Білоцерковську; для Хмельницького це була хвилева передишка, а польський сойм і її також не затвердив. На весні 1652. гетьман погромив Поляків під Батогом — сам головнокомандуючий Калиновський наляжав головою, а весь обоз і артилерія дісталися в руки козакам. Правобережжя знову опинилось під владою Хмельницького. Після цього міг відбутися шлюб Тимоша з Розандою. Семігород і Волощина, налякані перевагою України в Молдавії, виступили разом проти Любана і обложили його в Сучаві. Тут, обороняючи фортецю, поляг Тиміш (1653). В осені ще порушив Ян-Казимир на Поділля, але Хмельницький з Татарами оточили його під Жванецем. Полякам вже грожала голодова капітуляція, коли Іслам-Гірей знову взявся за посередництво і довів до миру на умовах відновлення Зборовського договору.

Україна, яка під Хмельницьким мала щось понад 1 мільон мешканців, не могла завдати рішучого удару Польщі з її 5—6 мільйоновим населенням. Крим виявився несолідним союзником і Хмельницькому треба було пошукати іншого. Після Жванецького миру це вдалось. На початку 1654. р. в Переяславі обговорено прелімінарі українсько-московського договору який остаточно заключено кілька місяців пізніше у Москві. Таким чином дійшло до остаточного розриву з Ягайлонською ідеєю, до роз

риву в трохсотлітніми традиціями. Україна переходила під зверхність московського царя. Це звільняло нарід від присяги на вірність Речі Посполитій. І в цім була слабина української політичної думки: не дивлячись на всю ненависть до Польщі, маса населення не спромоглася засвоїти собі поняття, що вже послух Богом даному гетьманові сам по собі звільняє від підданства королеві. Провідні круги цю тезу хіба назначили, але не вщепили її суспільству. Але що цар може звільнити від послуху королеві було масам відразу ясно. Наслідком того явилась теж мало не трохсотлітня звязь із Московщиною. По дальшим пунктам договору гетьман мав право самостійно вести закордонні справи і розпоряджати військом, якого реєстр визначався в 60 тисяч. Лише податки, збирані козацькими урядовцями, мали доставлятися в Москву. Місто Київ діставало невелику московську валогу. Суд та адміністрація залишалися виключно в руках гетьмана. Україна зберігала всі риси окремої держави, особливо під таким енергійним володарем, як Хмельницький. Ледве чи можуть бути сумніви в тім, що звязок з Москвою був для гетьмана такою самою хвилевою політичною комбінацією, як 1651. протекція Туреччини.

Тертя поміж новими спільниками почалися негайно. Літом 1654. московська армія і козацький відділ *Василя Золотаренка* († 1655) разом вирушили на Білорусь. Козаки здобули Гомель, Чечерськ та Новий Бихів, помогли Москвинам

взяти Смоленськ, а в слідуючій році Вільні Золоторенко заводив скрізь по захоплених містах козацький устрій та приєднував їх до Гетьманщини. Москва протестувала і хотіла всю Білорусь забрати собі. Такі апетити мусіли тим більше викликати нехоть гетьмана, коли московське військо показало себе дуже слабким. Татари на вістку про Переяславські переговори змінили фронт і заключили союз з Польщею. Польсько-татарське військо з'явилося осінню 1654. на Поділлі і почало здобувати поодинокі міста (геройською обороною вславилася при цьому Буша). Тільки Богун здержав ворога під валами Уманя, аж поки не надійшов Хмельницький. Битва під Охматовим була тактично нерішуча (1655), але всетаки змусила Поляків до відвороту. В свою чергу вирушило козацьке військо на захід, вдруге стануло під Львовом і нанесло Полякам поразку під Городком (1656). Але Хмельницький не хотів брати місто, щоб не змушувати їх до присяги цареві. З нього вже давно навязались дружні переговори з Прусією, Швецією та Семигородом. Після довгих торгів Швеція погодилась признати гетьманові всі українські землі Речі Посполитої і козацький відділ полковника *Ждановича* поміг шведсько-семигородському війську зайняти Варшаву (1657). Московщина тим часом вела зовсім іншу політичну лінію. Поляки манили її вибором царя Олексія Михайловича королем. Коли в Вільні розпочалися московсько-польські переговори, то козацької делі

гації до них не допустили (1656). Це, очевидно, вирішило для гетьмана розрив з Московщиною. Він зовсім перестав вязатися своїм відношенням до царя і підписував універсали як «самодержець». На козацькій раді в присутності гетьмана визначено його наступником молодшого сина Юрія — практикований у виборних монархіях Європи засіб для зміцнення династії. Швидко після того, літом 1657. старий гетьман помер.

І титул самодержця і призначення сина спадкоємцем високої гідности — все це вказує, що Хмельницькому і його окруженню не бракувало зрозуміння потреби часу укшталтувати Україну, як спадкову монархію зі суверенним володарем на чолі. Але ці ідеї залишилися лише зародку, як свого часу ідеї Іляріона або Ілліани замінити князівську шапку Литовсько-польську королівською короною. І тоді і тепер не зуміло суспільство міцно вхопитися за них, зрозуміти їх виїмкове значіння для забезпечення майбутности цілого народу. І народ знайшов собі чужу легальну владу — на зміну вірности польським королем, прийшла відданість Романовим.

4. Від Хмельницького до Мазепи

Хмельницький залишив міцну державу, яку межі на наддніпрянській Білорусі висували поза етнічно-українську територію. Незадовго перед смертю гетьмана, шляхта Турово-Поліщини проголосувала підданню під його булаву. На заході козацькі відділи систематично тиснули польські границі, захоплюючи поодинокі села, виганяючи неслухняних шляхтичів і заводячи свої порядки. Тим не менше ховаючи молода держава в собі багато елементів розкладу. Було це передовсім стремління новоствореної козацької старшини зайняти місце давньої шляхти. Серед неї знаходилося немало православних шляхтичів, які дбали про держання привілейованого становища, вважали своїм правом втручатися у самоуправління міст та старалися змусити селянство до виконання панщинних робіт. Розуміється, дбайливе за свою «Магдебургію» міщанство не хотіло звільнені селяни не мали охоти задовольняти претензії старшин. Міщанство хотіло привілейоване становище козацтва, живучи в містах, мало власну управу і не хотіло лягати на магістратові. Зокрема порушували

яки міський монополъ своїм правом вільного
ринкування горілки. Окрему політику прова-
дило духовенство, не бажаючи опинитись під
падою гетьмана. Воно спробувало знайти
піддержку в Москві, хоч і боялось попасти під
юсковського патріярха, волюючи номінальну
верхність царгородського. Слідом за ним цей
те шлях знайшли і старшини, стремлячи обме-
жити сильну гетьманську владу. Нижчі вер-
стви шукали природньо в найвищій владі
пертя проти аристократії і тут виступила фа-
вальна роля царської протекції: в очах широ-
ких мас цар став тим елементом, який мав
забезпечити справедливий лад. Виборна геть-
манська влада повисала між нацією і царем
всім заважаючій половинчатости. Індивіду-
альність подібна Хмельницькому зуміла зали-
шитися для свого народу найвищою справедли-
істю. Такої індивідуальности забракло. Укра-
на представила собою після смерти Богдана
артину розкладу, коли кожна кляса, кожна
група населення, кожна одиниця зверталася
се більше до виключно особистих цілей. Зави-
ла занадто довга війна, яка перевищала сили
країни. Часами війна потрібна, щоб найви-
щими зусиллями для спільної цілі зцементу-
вати окремі кляси і примусити відступити дріб-
нкові інтереси, але коли вона задовго триває,
неминуче тягне за собою деморалізацію сус-
льства. Воєнні жертви - це звичайно найліпші,
найідейніші сили народу і завелика втрата в них
усить відбитись у формі морального занепаду.

Юрій Хмельницький не посідав здібностей правителя для скрутних часів і на вужь старшинській раді ухвалено передати було писареві Богдана — *Іванові Виговському* (1658-1659). Одначе рівночасно скривав цей во порушення династичного принципу, а тим мим зміцнення впливів старшини. Зі зруч та енергійним писарем прийшла до керми ш та, яка злилася з повстанням і це, очевид вплинуло на загострення соціального флікту. Виговський продовжував спочатку літику Хмельницького, не зриваючи з Мо вою, але близько звязавшись зі Шведами. Москва своїми збільшеними претензіями довела до розриву. Царський посол Хітр домагався введення московських залог до нигова, Переяслава й Ніжина, евакуації заками Білоруси, а при цьому отверто спр полтавському полковникові *Мартину Пуш реві*, що збунтувався проти Виговського. Іа кар виступив репрезентантом нижчих кляс закидали гетьманові та його старшині шля ські замашки і находили опертя в Запоу ській Січи. Після смерти Хмельницького тіла Січ знову захопити провід над політич життям України. Виговський здушив Пушкаря і зруйнував Полтаву. Після ц розрив із Москвою став неминучим і він почав переговори з Польщею. Результат переговорів була Гадяцька унія (1658), за чена між українськими послами: київськ шляхтичем Юрієм Немиричем і Павлом Іа

рю та польським Казимиром Беньовським. Україна під назвою Великого Князівства Руського, Литва і Польща мали творити три окремі республіки, об'єднані особою короля і загальною політикою. Гетьмана вибиралось на ціле життя і він з депутатами від усіх земель Князівства Руського складав найвищу владу на Україні. Унія мала бути скасована, а православ'я зрівняне в правах з католицтвом. На Україні обіцяно свободу друку і заснування нових університетів. Трудно вірити в реалізацію цих гарних постанов. Мирлюбиве супротивництво, яке заступав Беньовський, не мало в самій Польщі більшості і симпатичними являлись труднощі, з якими була на соймі ратифікація хочби в справі свободи віри. Народній інстинкт після довгої війни продовжував бачити в Польщі ворога. Море пролитої крові, звірства Яреми Вишневецького і Стефана Чарнецького зробили райлонську ідею на необмежений час неможливістю.

Гадяцька унія значила війну з царем. Вишевському не вдалось вибити Москвинів з Києва, а велике військо боярина Трубецького пішло на Україну. Під мурами Конотопу держав його ніжинський полковник Григорій Гуляницький і витримав довгу облогу, поки гетьман з польською й татарською поміччю не з'явився на відсіч. У битві під Конотопом московське військо побито до щенту. Не використати успіху не було змоги. З іні-

ціятиви запопадливого прислужитися царю
ніжинського протопопа *Филимоновича* кількох
лівобережних полковників під проводом пер
яславського *Тимоша Цецюри* зворохобили
заків та посполитих проти Виговського та
нулись нищити його затяжне військо. Ін
встав і січовий отаман *Іван Сірко* († 1680).
військовій раді в Германівці зарубано кількох
прихильників Виговського, а сам він мус
рятуватися втечею. Гетьманом проголоше
Юрія Хмельницького (1659—1663), який виї
назустріч військові *Трубецького*. Царськ
вовода закликав гетьмана до свого табор
під Переяславом і тут, маючи його в руках
подиктував Переяславський договір 1659. І
т. зв. Жердівські статті. Гетьман з усією во
лею мав лишатися в підданстві царя. І
царської згоди не можна було перемін
гетьмана. Козаки мусіли залишити Білорусь
віддати захоплену під Конотопом артилерію
і пустити московські залоги, крім Києва
Ніжина й Переяслава ще до Брацлава й Умань.
Новий договір викликав незадоволення коза
кої старшини і був причиною нового покладан
надій на Польщу. Весною 1660. боярин *Ше
метєв* з московським військом вирушив пр
Поляків. *Юрій Хмельницький* мав з ним зу
натися. Але ще до зднання польсько-татарсь
сили побили *Шереметєва* й оточили його в
Чудновом. Козаки не мали охоти вируч
Москвинів, а завязали з Польщею перегово
які довели до заключення миру на підст

погіршених Гадяцьких пунктів. Україна зберігала гетьмана і автономію, але про, «Велике Князівство Руське» вже не було мови.

Лівобережна Україна цих пунктів не визнала і під проводом наказного гетьмана *Якіма Сомка* присягла утримувати вірність цареві. Межиусобиця мусіла точитись далі. Військо Хмельницького під Бужином знову погромило Москвинів (1661), але впливу на хід подій цей успіх не мав. Знеохочений Хмельницький нарешті склав булаву і відійшов до монастиря. На його місце вибрали правобережні, сприянені в Польщею полки, *Павла Тетерю* (1663—1665), розумного і хитрого дипломата, але користолюбивого егоїста. Цим вибором довершився розкол, бо Лівобережжя в цей час вибрало собі другого гетьмана. Сомко стремів до булави, але він сперався лише на багатше козацтво. Поспільство було проти старшин, але воно було здатне лише на поодинокі вибухи, як 1659 — потім провід знову переходив до старшини. В 1663. р. послідував другий такий вибух, знову підтриманий Московщиною та Запорожжям. Січі закидають в цій добі руйніницьку політику, але цей закид неоправданий. Січ творила окремий державний організм і яко такий в силу самодовління політичних утворів в інтересах власного удержання мусіла поборювати інші організми, як далось агітацією в середини чи нападом зі зовні. Інакше гетьмани взяли би її в руки. Далека Москва була Запорожжю менше небезпечна, ніж су-

сідній Чигирин. Етнічна спорідненість пр цьому ролі не грала, так як при політи якогонебудь німецького князя, спрямовані проти інтересів інших князів. Кандидатом гетьмана Січ виставила Івана Брюховецького нікчемного демагога, що зумів плазунством покірністю здобути піддержку Москви. В чорній раді біля Ніжина Січовики і південн ближчі до Запорожжя полки, окричали Брю ховецького гетьманом (1663—1668), а виріши справу становище царського посла Великої іна, який негайно ж, іменем свого монарха признав новий вибір. Після цього відбув погром старшини; Сомка скарано на горло.

Між гетьманами правобічним та лівобічн почалась війна при участі Польщі й Москви з яких кожна підперала свого кандидата. К роль Ян-Казимир з Тетерею перейшли Дніп (кінець 1663) і були здобули майже все Лів бережжя. Задержав їх тільки міцно укріпл ний Глухів. Тим часом запорожський кошовий Іван Сірко, напав на Крим і Татари, союзни Поляків, кинули їх та поспішили додому. лютім 1664. надійшов Брюховецький з моско ським військом боярина Ромодановського і Ян Казимир мусив відступати назад. На Прав бережжі вибухло повстання; брацлавський по ковник, *Остан Гоголь*, оголосив себе царськ підданим і дістав піддержку від Івана Сірка. Проти повстанців виступили з жорстоким карами Тетеря й Чарнецький. Але останн незабаром помер, а першого погромив один

повстанських ватажків, *Дрозд* (1665). Тетеря врікся булави і відіхав до Польщі. Гетьманом оголосив себе один із повстанців, *Степан Опара*. Він пробував знайти підтримку у Татар, але ці самі скинули його з уряду і видали Полякам. Після цього правобережні полковники віддали булаву одному з давніх сподвижників Хмельницького, *Петру Дорошенкові* (1665—1676). Це був видатний політик, але його здібности не вистарчали на розстробні обставини. Звичайно вказується на звязок Дорошенка з мусульманами, як на причину його непопулярности. Але й Хмельницький був більшу частину свого гетьманства в союзі з Татарами і приймав султанську протекцію без шкоди для своєї популярности. Діло було в тім, що Богдан сперався на свіжі невичерпані сили народу і був дійсно лише татарським союзником. Дорошенко-ж мав під собою спустошену двадцятилітньою боротьбою країну і виходив не стільки союзником Отоманської Порти, скільки її ставленником.

Особливо вартісною для нового гетьмана була приязнь київського митрополита *Йосифа Нелюбовича-Тукальського* (1663—1675); правда, впливи цього енергійного й патріотичного гіврарха маліли через поступаючий розклад у церковній організації. Дорошенко мав деякий час успіх, тим більше, що взявся за справу об'єднання України дуже систематично. Не зриваючи з Річчю Посполитою, він ліквідував повстанчі ватаги на Правобережжі, зокрема

Дрозда у Брацлаві. Аж після цього, скориставшись внутрішніми непорядками в Польщі, виступив Дорошенко проти неї, заручившись підтримкою Татар. Він погромив Поляків біля Браїлова (1666) і заблюкував польного гетьмана Яна Собеського коло Підгасць (1667). Але кошовий Сірко знову напав на Крим і змусив Дорошенкового союзника Керім-Гірея поспішити додому. Січи залежало на тім, щоб не допустити завеликого зміцнення, незалежного від неї гетьмана, а гасло боротьби в невірними служило першорядним моральним виправданням. Дорошенко мусів зменшити свої вимоги, визнати королівську зверхність і добився тільки, що коронне військо не сміло входити на козацьку територію.

Тим часом в Андрусові (січень 1667) Польща і Московщина заключили між собою мир. Обидві сторони переконались в неможливості вдержати в руках всю Україну і тому поділили її між собою по Дніпрові — тільки Київ в околицю залишився тимчасово при Москві. Відповіддю на це був зрив патріотичного обурення серед Українців, який на добрих півсотні літ зробив цей кордон фактично не існуючим. Цей зрив вийшов на користь Дорошкові, що саме звільнив великі простори України, натомість обернувся проти Брюховецького і його вапобігливої улеглости Москві. Брюховецький ївдив на поклін до Москви, оженився там з бояришнею Долгорукою і сам попросив прислання царських воевод у всі важніші

міста України. Ці воеводи мали під своїм судом і управою все населення крім козаків; вони самі збирали податки та відсилали їх до Москви. Здирства й надужиття воевод скоро викликали озлоблення населення проти них і проти Брюховецького, тим більше, що й цей останній, як тільки соціяльна завірюха 1663. р. утишилась, знайшов контакт із старшиною і правив при її допомозі. Гетьман сподівався вернути собі популярність, звернувшись проти Москви. Нарід дійсно в озлобленям побивав московські залоги та воевод, але коли Дорошенко зі своїм військом перейшов на лівий беріг Дніпра, то один полк за другим признавали його владу. Брюховецького в таборі під Опішнею вбили власні козаки. Україна на короткий час знову об'єдналась, але станула перед перспективою боротьби на два фронти: Поляки зірвали перемирря і знову рушили на Правобережжя. Дорошенко кинувся їм назустріч і залишив Сіверщину, загрожену нападом з півночі. Місцеві старшини вважали не можливим оборонитися і навязали через посередництво чернигівського єпископа, Лазаря Барановича (1657—1693), стосунки з Москвою. В Москві, після побиття воевод, теж зрозуміли потребу уступок. З нововибраним «сіверським» гетьманом, *Демяном Многогрішним* (1669—1672), уложено т. зв. «Глухівські статті». Гетьман не смів зноситися з чужими державами, але царські воеводи лишались тільки в Києві, Чернигові, Переяславі й Острі та не

мали права вмішуватись у внутрішню адміністрацію. Податки мали зберати козацькі урядовці і в них устанавлялась платня козакам і старшинам. Число козацького війська встановлялось у 30 тисяч.

Дорошенко мусів погодитися з цим станом річей і навіть навязав приязні стосунки з Многогрішним. Йому звязала руки боротьба з новим кандидатом на гетьманство, *Петром Суховієм* (1668—1669), якого в моменті найбільших успіхів Дорошенка виставила Січ. Суховієві вдалося заключити союз із Татарами, але саме через це сили його занадто зросли й кошовий Іван Сірко погодився з Дорошенком та допоміг розбити і нового претендента і його союзників. Але Суховієві козаки вибрали собі нового гетьмана Михайла Ханенка (1669—1674), якому вдалося заключити союзний договір з Польщею. Ханенко пропонував їй значно вигідніші умови, ніж ті, на яких готов був миритися Дорошенко, але через це стратив він майже всіх українських прихильників і став маріонеткою в польських руках. Дорошкові не лишалось нічого іншого, як тільки більше кидатися в обійми Туреччині. Уперта оборона Кальника спинила Собеського й Ханенка, які завойовували Поділля, але тільки з татарською допомогою здолав Дорошенко відібрати втрачені міста назад (1671). Слідуючого року сам султан обложив і здобув Камянець (1672). Турецько-козацькі вагони сягали до Львова. Польща мусіла просити миру, який і дістала

в Бучачі. Козацькі землі ставали самостійною державою під султанським протекторатом, але Ґоділля прилучалось впрост до Туреччини. Лезилля Дорошенка стало ясним. Його положення ще погіршилось через заміну на ліво-бережнім гетьманстві.

Ґлухівські статті давали Многоґрішному право тримати окремих т. зв. «компанійський» полк, що залежав прямо від нього. Навчена бунтами черні 1659. і 1663. старшина призначала його, як наємний недоступний агітації елемент для охорони порядку внутрі країни. Ціль була осягнена: чернь не бунтувала. Але тим самим дала старшина ослабленій гетьманській владі нову силу і Многоґрішний швидко здався їй занадто самовладним. Зміцнення гетьмана представляло небезпеку і для Московщини і тому вона підтримала змову старшин проти нього. Многоґрішного заарештували і вивезли на тортури до Москви, а потім на Сибір. Вибір нового гетьмана відбувся згідно з бажанням старшини над границею на московський територію, так що всякий вплив населення був виключений, а невелике приведене козацьке військо засуджено до пасивної ролі статиста. Старшина хотіла ще більш обмежити владу гетьмана, відібрати йому право карати козаків та посполитих без постанов військового суду та скасувати компанійські полки. Гетьманом вибрано *Івана Самойловича* (1672—1687). Як і Многоґрішний, походив він із нижчих верств населення; як і Многоґрішний був

він ставленником старшини, і так само як цей його попередник, швидко попав у противенства до неї. Видимо в гетьманській гідності, так як вона лишилася після Хмельницького, залишалося ще забагато елементів влади, які необхідно змушували до конфлікту зі старшиною, щось як середньовічні видвигані папою антицесарі, що як тільки добивались більшого значіння, мусіли неминуче починати проти-папську політику.

Першою ціллю Самойловича було об'єднання обох боків Дніпра. Уже вияснилось, що акція Дорошенка безнадійна. Турецька допомога кінчилася відірванням козацьких теренів, як це сталося з Поділлям. На той час, як Самойлович з козацько-московським військом вирушив на Чигирин, вже навіть Ханенко кинув свою мало почесну ролю у Поляків та склав булаву перед лівобережним гетьманом (1674). Виключно особисте честилюбство змушувало Дорошенка з опертям майже виключно на Турків продовжувати боротьбу. Турецьке військо справді визволило Чигирин з облоги Самойловича, але це значило тільки нове нищення і так вкрай поруйнованої країни. Також і Січ зрозуміла, що правдиву силу представляє Самойлович і, вірна своїй політиці, почала підтримувати Дорошенка. Іван Сірко з'явився в Чигирині, прийняв від Дорошенка присягу на вірність цареві і підданню волі запорожського коша, та обіцяв вставитися за нього в Москві. Очевидно, мав Сірко на увазі захитати до-

вірря царського правительства і продовжити боротьбу обох претендентів уже з більш рівними шансами. Але це не вдалося. В слідуючій році (1676) знову підступив Самойлович до Чигирина і цим разом Дорошенко нарешті зрікся гетьманства. Самойловичеві, як політикові, робить честь, що з переможеним суперником він зразу ж навязав дружні зносини та користався порадами цього досвідченого дипломата. Але царському правительству здалося небезпечним залишити колишнього гетьмана на Україні і в формі почесного заслання Дорошенка вивезли на Московщину, де він і помер у подарованім йому селі (1696).

Самойловичеві вдалося побороти неохоту Москви продовжувати боротьбу за Правобережжя, яке Туреччина не хотіла випускати з рук. Її ставленником явився Юрій Хмельницький (1677—1681), якого на наказ султана патріарх звільнив від чернецьких обітниць. Він осів у Немирові, прийнявши титул «князя Сарматії». Січ, над якою після захоплення Чигирина сильно зависла влада Самойловича, готова була помагати Юрієві. Тепер не згадувало Запорожжя нічого за принципову боротьбу з мусульманами, яких Юрій був звичайним ставленником. В 1678. р. велике турецьке військо облягло Чигирин і здобуло його помимо завзятої оборони залоги. Побачивши неможливість утримати Правобережжя, Самойлович наказав перегнати рештки населення на лівий берег. «Великий згон» мусів позбавити Юрія Хмельницького

всього сили. Радикальний засіб, що обернув цілу Київщину мало не в пустиню, скінчив межиусобицю. Стан цей остаточно зафіксовано мировими договорами між Польщею, Московщиною та Туреччиною (Бахчисарайський мир Росії в Турками 1681). Правобережжя мало залишитись неутраченою пустинею. Це було, очевидно, неможливо; перша Туреччина порушила мирові постанови і, відкликавши Хмельницького, доручила колонізацію Поділля молдавському господареві *Іванові Дуці* (1681—1683). Слідом король польський, Ян Собеський, вірвав мир з Туреччиною, опанував Поділля і заініціював нову, значно ширших розмірів, колонізацію.

Між тим становище *Самойловича* на гетьманстві скріпилось; йому вдалось здушити кілька проявів старшинської опозиції. *Стародубський* полковник *Рославець* надумався зі своїм полком відірватися від Гетьманщини і піти просто під зверхність Москви (1676). *Переяславський* полковник *Войца-Сербин* хотів був утекти до правобережних козаків. Обох їх арештовано і вислано до Москви. Скарги на властолюбство й захланність гетьмана свідчать, що *Самойлович* вступив на звичайний шлях посилення своєї влади, шлях якого пробували хіба всі європейські династії. Він зберав у руках своєї родини можливо більші багатства і власть (трьох своїх синів призначив він полковниками). Зовнішня його політика при збереженні добрих відносин з

Туреччиною й Московщиною спрямована була проти Польщі, від якої він сподівався таки вирвати Правобережжя. Довго ударемнював він спроби Собського добитися союзу з Московщиною і її приступлення до антитурецької коаліції. Останнім великим успіхом Самойловича був вибір князя Гедеона Святополк-Четвертинського, спорідненого з ним, на київського митрополита (1684). Цей вибір стався ціною виходу митрополита з підданства царгородського патріярха і піддання його під зверхність московського. Але це була єдина можливість взяти в руки церковну організацію. Від самої смерти Хмельницького вело духовенство перед у москвофільстві, перешкоджаючи гетьманській політиці, як Филімонович або Баранович. Гетьман змусив духовенство бачити відтепер у ньому єдиного можливого оборонця прав української церкви. Принципового значіння на дальшу мету Самойлович цьому признанню московського патріярха не надавав, як не надавав його Хмельницький Переяславському договорі. Але успіх гетьмана зрівноважився зовнішньо-політичною невдачею: Московщина й Польща заключили «вічний мир» та союз проти Туреччини (1686). Правда, по цьому договору Польща дефінітивно зрікалась Києва, але тим не менше означав він зломання цілої політичної лінії Самойловича та тягнув за собою в консеквенції його падіння.

На слідуючий рік (1687) московська армія

під начальством князя Голіцина вирушила на завоювання Криму. Самойлович з козаками прилучився до неї, але похід, всупереч його порадам, почали запізно. В степах була вже засуха і Татари запалили траву. Після виснажучого маршу військо мусіло ні в чим вернутись назад. Голіцинові треба було звалити на когось вину за невдачу. Старшина вхопилася за нагоду донести на Самойловича, який буцімто сам у згоді з Татарами запалив степи. В таборі над річкою Коломаком арештовано гетьмана і вислано до Москви; та сама доля спіткала його синів-полковників. На вістку про переверот просте козацтво кинулося бити старшину і тільки московські війська утихомирили розрухи. В оточенні полків Голіцина відбулися вибори нового гетьмана, ваздалегідь наміченого *Івана Мазепи* (1687—1709). У виборчих статтях козакам підтверджували свободу від податків і публічних робіт. Столицею став Батурино, де для охорони гетьманської особи мав резидувати полк московських стрільців. Без царського дозволу гетьман не міг скидати в посад генеральну старшину.

Вибір Мазепи означав капітуляцію гетьманської влади перед претензіями старшини. Близк доби, зріст торгівлі, розцвіт мистецтва замаскували цю поразку, але в пишноті довкола особи гетьмана було вже щось від урочистої виставности XVIII. в-ку, коли зовнішній декорум закривав політичне безсилля гетьманів. Розум та дипломатичний хист Мазепи запевняли йому

провідне становище. До цього долучились ще й впливи гетьмана при дворі царя Петра I., що саме (1689) визволився зпід регентури своєї сестри Софії і захопився за правління. Сама суть гетьманського уряду накладала на його носія певні господарські обов'язки відповідальности за загальне добро всього населення. І Мазепа поводився відповідно, забороняючи старшині обтяжувати поспільство поборами і нормуючи панщинні обов'язки на два дні в тижні (1701). Але гетьманська влада за Мазепи перестала ставати поперек розвиткові станових привілеїв, а навпаки, пішла на згоду з ними. Гетьман відчув себе репрезентантом старшинської верстви, заступником її бажань. Тому легко помирилась старшина з компанійськими полками, які перестали їй загрожувати. Великий крок до обернення Гетьманщини в аристократичну олігархію засуджував, одначе, згори майбутні визвольні змагання. Аристократична республіка була пережитою формою устрою, а XVIII. століття стерло її взагалі з лиця землі, і Україна поділила долю Польщі та Венеції. Будучність належала бюрократичним державам з міцною центральною владою; такою саме виходила Росія з реформ Петра I. Під цим оглядом наміри Самойловича були поступовіші — і коли йому доводилось побороювати фронт старшин, то Мазепа мав постійно діло зі соціяльними заворушеннями нижчих верств.

Така буря вибухла 1692., коли військовий

канцелярист Мазепи, *Петрик*, утік на Запорозжя і розпочав агітацію проти старшинського режиму і московської зверхности. Запорозжя, помимо суперництва з владою Мазепи не відважилось стати по його стороні, а тільки дозволило йому набирати добровольців. Петрик заключив ще союз із Кримом, проголосив себе гетьманом і рушив на Україну. Але січова голота і Татари Петрака не могли міряться з військом Мазепи і походи на Гетьманщину закінчились фіяском (1692, 1693, 1696). Тим часом Гетьманщина мусіла взяти участь у розпочатій Петром I турецькій війні. Боротьба за опанування берегами Чорного моря завше була популярна на Україні, так що навіть Січ приєдналася до Гетьманщини. На спілку з московським військом опанував Мазепа фортеці на нижнім Дніпрі (1695). Козаки під командою чернігівського полковника, *Якова Лизогуба*, відіграли рішачучу роль при штурмі Азова (1696) і вславилися успішною обороною Кизикермену проти великого турецького війська (1697). По миру з Турками дістала Росія Азов, що і для України служив бодай невеликим виходом до моря (1699). Але незабаром Петро I. почав нову війну, при якій Україна мусіла йому допомагати, не маючи в цьому жадного інтересу. Це була війна зі Швецією, що почалась 1700. р. Козаки виказали себе добре. Миргородський полковник наніс Шведом поразку, що була першою їх поразкою у цій війні взагалі (Ерестфер 1702). Але без-

конечні марші, хороби, погане харчування і нарешті згідливе відношення московських офіцерів викликали озлоблення серед українських старшин. Щороку вимагав цар великі корпуси до далеких походів, з яких козаки, коли й верталися, то матеріяльно зруйновані та вигодовані. Єдиним важним успіхом цих походів було нове об'єднання України обох боків Дніпра.

Вже згадувалось, що король Ян Собеський взявся за нову колонізацію Правобережжя. Універсалом 1684. р. він формально відновив Козаччину та призначив козакам для поселення їх колишні землі. В своїх антитурецьких плянах король не міг обійтись без цих спеціалістів степової боротьби. Гетьманом призначено *Андрія Могилу* (відомий 1684—1686), а потім богуславського полковника *Самуся* (1693—1703). Нові полки швидко поповнялись усякими втікачами з Гетьманщини та українських земель Польщі. До загосподарювання порожніх теренів заслужились полковники: *Абазин брацлавський*, *Іскра корсунський*, а особливо *Семен Палій хвастівський*. Палівіві допомагало те, що територія його полку межувала з Гетьманщиною: він мав запілля, з якого йому приходила допомога зброєю а то й людьми. Не дивлячись на протекцію Собеського, Ягайлонська ідея без сліду вивітрилась в українській населенні, де вона колись так міцно трималась. Ледве трохи обжившись, звернувся Палій до Мазепи з проханням прийняти його

з полком у царське підданство (1688). Московське правительство відмовилось, бо не хотіло сваритися з Польщею, з якою щойно заключило мир і союз. Ряд дальших прохань Палія стрінула така сама доля. Таємно, одначе, Гетьманщина готова була йому допомагати і Палій взявся до боротьби з Польщею власними силами. А боротьба стала неминучою, бо як тільки земля заселилася, шляхотські роди, що повтікали ще перед Хмельниччиною, почали наново претендувати на свої колишні землі та на панщинні роботи. Одначе Палій поводився, немов суверенний володар — не пускав шляхти в її маєтності і систематично виганяв її з колись занятого нею київського Полісся. Він використовував межусобні чвари панів між собою, наймав одним проти других своїх козаків, а нарешті викидав обох суперників. Рівночасно заправляв і гартував Палій своє військо постійними походами на Татар. Не тільки селянство, переведене козаками на легкий чинш, підтримувало їх, але й рештки православної шляхти, з поетом *Данилом Братковським* на чолі, скупчились довкола Палія. В таких умовах застала козацтво соймова ухвала 1699 року, якою воно касувалося. Укріплені міста мали перебрати польські залоги. Король Ян Собеський вже вмер, війна з Туреччиною скінчилась і Польща вважала, що козаки їй більше не потрібні. У відповідь на це почалось повстання. Самусь і Палій обложили і здобули найважливішу польську фортецю на Київщині, Білу

Церкву, та розбили Поляків під Бердичевом (1702). Одначе слабо заселені подільські полки втриматись не могли. Польний гетьман Снявський здобув головні опорні пункти Самуся й Абазіна — Немирів та Ладжигин. Самусь втік на Лівобережжя і склав своє гетьманство на руки Мазепі (1703). Всі заходи цього останнього перед царем, щоб взяти Правобережжя під свою протекцію, успіху не мали. Одначе на прекрасно обладнані фортеці Палія і його вишколене військо Снявський не відважився напасти. В цей час дістав Мазепа царський наказ рушити до Польщі на допомогу королеві Августові II. проти Шведів (1704). Занявши Київщину і Волинь і обєднавши таким чином знову обидва боки Дніпра, Мазепа арештував Палія і вислав до Сибіру. Невідомо, чим керувався гетьман, роблячи цю найбільшу помилку свої діяльності. Він втрачав випробованого, слухняного полководця і його вишколене військо. Мабуть боявся Мазепа, що популярність Палія в народі небезпечна для нього, а може лівобережні старшини підозрівали притягаючу силу Палієвого козацького устрою на свої полки, де між ними та рядовим козацтвом давно створилась прірва.

В 1705. р. Мазепа заняв Львів та дійшов аж до Сандомира. В цей саме час у нього навязались через Станислава Лещинського, польського короля в руки Карла XII. таємні зносини зі Шведами. Починаючи ці переговори, Мазепа, очевидно, не переслідував жадних

особистих цілей. Він сам, стара вже людина, мав у російській монархії високе становище і такі почести, що не міг їх мати більше в самостійній козацькій державі, де роля гетьмана була вже сильно обмежена старшиною. Мазепа явився тільки виконавцем бажань старшинських кругів. Ці останні, в наслідок виснажуючої, непотрібної Україні війни, настроїлись проти Москвинів. За допомогою Шведів скинути царську надвладу, яка дошкульно тяжіла на певній свого становища аристократії, було те, чого хотіла старшина від гетьмана. Карло XII. саме змусив капітулювати Авґуста II. і звернувся з усіми силами і з авреолею непереможного вождя проти останнього ворога, Московщини (1707). Зносини з ним велись у повній тайні, але неясні поголоски проскочили в суспільність і дали підставу до кількох доносів на гетьмана. Найважніший з них — донос генерального судді — *Леонтія Кочубея*. Але цар поголоскам не повірив і видав Кочубея Мазепі, що звелів скарати його на горло. Гетьман сподівався, що війна вирішиться на півночі, але Карло XII. зі стратегічних оглядів повернув на Україну. Мазепу застав цей рух зовсім неприготованим. Він не встиг ані зібрати війська, ані повідомити всіх полковників про свій задум, тим більше, що на території України находилось велике московське військо. Лише з невеликим відділом прибічних козаків та кількома генеральними старшинами зявився він у шведським таборі (1708).

Аристократична козача республіка зударялась із централізованою бюрократичною монархією. За Хмельницького сильна влада і правильно функціонуюче урядництво були по стороні України. Крім того Хмельницький, придумавши королівські привілеї буцім то видані козакам, зумів представити повстання, як вповні легальний державний чин проти беззаконних можновладців. Тепер — навпаки: ідея про православного царя, як найвищого оборонця віри і заступника народу, глибоко проникла в маси. За надужиття російських жовнів винуватив нарід їх, а не царя. Таким чином повстання Мазепи явилось у суспільній свідомості незаконним бунтом — «зрадою» і вилилось у форми шляхетської фронди. Як завше у шляхетських розрухах, частина старшинства трималася другої партії, а частина міняла свою позицію вже в часі боротьби. Так покинули гетьмана миргородський полковник Апостол і компанійський Гнат Галаган. Мазепа починав своє повстання зі значно більшими ресурсами, ніж Хмельницький, але не зумів ні популярними гаслами потягти за собою нарід, ні зробити з московських утисків такої могутньої агітаційної зброї, як колись із уявних польських кривд. Мазепі закидали союз із невірами-лютеранами, а спілці Хмельницького з магометанами ніхто закидів на Україні не робив. Рішальною для успіху Росії була енергійна діяльність Петра I. Військо його зразу оточило Батурин, завдяки зраді здобуло його і знищило.

Пропала вся артилерія, всі боєві та харчові припаси, наготовані Мазепою. Лютими карами тероризував цар населення, а з другого боку прощав і багато обдаровував тих, що передавались до нього. У Глухові зібрав Петро I. раду, яка під його натиском скинула Мазепу, а вибрала гетьманом стародубського полковника *Івана Скоропадського* (1708—1722). Єдиним успіхом Мазепи було приєднання до нього Запорозької Січі на чолі зі своїм кошовим, далековорим політиком *Костем Гордієнком* († 1733), який розумів, що правдива небезпека для низового братерства грозить від могутньої Москви. Розбивши в кількох боях (Царичанка, Нехвороща) російські відділи, що пробували заступити йому шлях, зєднався Гордієнко зі шведським військом (весна 1709). Але як зрада допомогла захопити Батурин, так завдяки допомозі бувшого запорожця Галаґана, здобули і знищили Москвини Січ. Однодушний запал нації в р. 1648. становить разячий контраст до шеругу цих зрад: в рядах прихильників Мазепи, очевидно, бракувало того святого переконання боротьби за правду. Шведській армії далася сильно в знаки сувора зима 1708—1709 рр., а головне їй вичерпались запаси пороху. Весною 1709. обложив Карло XII. кріпость Полтаву, але надійшовша на виручку російська армія розбила значно менше численних Шведів. Королеві і Мазепі з невеликим почотом вдалося втекти до Тягині на турецьку територію; туди ж втекли й Запорозжці, а рештки швед-

ської армії мусіли здатись Москвинам під Переволочною.

Незадовго після полтавського бою помер Мазепа. На його місце вибрала емігрувавши козацька старшина гетьманом генерального писаря *Пилипа Орлика*, найближчого помічника покійного гетьмана. Орлик поновив союз із Шведами та вступив у зносини з кримською ордою й султаном. Запорожжя, яке осіло під турецькою зверхністю на нижнім Дніпрі, теж визнало владу Орлика і це дало йому деяку реальну силу. За поміччю Татар спробував був Орлик відібрати собі правобережну Україну, але не маючи гармат, не міг здобути Білої Церкви (1711). Фатальним для Орлика було, що він, як і Дорошенко, виступав більше в ролі турецького ставленика, ніж союзника. Після цієї невдачі діяльність гетьмана обмежилась до закордонної політичної пропаганди, яку він із невтомною витривалістю продовжував до самої своєї смерти (1742).

5. Україна в XVIII. столітті.

Сімнадцятий вік був одним із найбурхливіших в українській історії. Почавши від культурно-братського руху у Львові, вся Україна пронялася воєнною, культурною чи колонізаційною енергією. Навіть на заході у тім просторі, що його оспорювали один у одного Туреччина й Австрія, розвинулась з гір на долину селянська колонізація, яка вийшла поза межі, що їх нині займають Українці. І тут теж позначився XVII. вік релігійними змаганнями між унією, яку підтримувало угорське правительство та православієм. Один із найважливіших центрів духового життя Карпатської України — Мукачівське єпископство, опинилось в руках уніятів. Владика, *Василь Тарасович*, прийняв 1646. нову віру. Православною залишилася Мармарощина, яка знайшла опертя в сусідній єдиновірній Молдавії.

У XVIII. віці прийшла реакція, якесь втомлення народу. Особливо помітний занепад енергії політичних стремлінь за збереження власної самобутности. Не бракувало народніх заворушень і конвульсій часами з досить драматичним перебігом, але на всьому лежала печать якоїсь

безпорадності, анемічності, щораз більшого безсилля. Нездібність утворити власний централізований устрій в часі, коли вся Європа правилась кількома володарями з їх тайних рад і кабінетів мусіла коштувати Україну решток автономії. Процес упадку спільний для цілої етнічної території, і дає можливість трактувати XVIII вік, як одну цілість аж до втрати Гетьманщиною позначок окремого політичного тіла. Але занепад позначився і в самотнім культурнім житті. Найскорше сталося це в Галичині, яка і в процесі культурного оживлення вела перед. Довгі війни підкопали міську торгівлю, а з нею і добробут. Ставропігійське братство не могло вже багатими хабарями купувати собі свободу рухів а католицький утиск стало зростав. До кінця XVII. століття вся впливовіша шляхта покинула православя. Нарешті і митрополит львівський, *Йосиф Шумлянський* (1668—1708), при підтримці короля Яна Собеського зручною тактикою зломив опір братства й перевів свою єпархію на унію (1700). В тягу XVIII. віку більшість населення Галичини та значна частина Холмщини прийняли унію, але ця остання в звязку з тим набрала характеру національної віри. Уніятському духовенству далеко було до рівноправності з католицьким. Пани виганяли священників на панщину. Освіта їх стояла на дуже низькому ступні і при злиденнім матеріяльнім забезпеченні духовенства не було можливости її поліпшити. Сам митрополит з групою ду-

ховних довкола нього весь час був наражений на переслідування з боку польських властей.

Єдиною опозицією проти існуючого ладу був рух опришків, що крив у собі багато соціальних елементів. Як на Наддніпрянщині рятувалось опозиційне селянство в Дике поле, так тут безпечний притулок представляли собою непроходимі пущі Карпат. Організація втікачів тут не пішла далі невеликих ватаг, але опришки ставили собі вищі завдання, ніж звичайні розбишаки. Зasadничо метою їх було грабувати панів, а наділяти бідних і хоч на практиці відступлення від цього правила траплялись постійно, то популярність опришків серед гірського населення від цього не терпіла. Особливою славою користувався ватажок *Олекса Довбуш* (між 1738—1745). Допомагала опришкам слаба державна організація Угорщини, Польщі та Туреччини. Ніодна з них не мала швидко функціонуючого адміністративного апарату, а коли й зберались проти опришків військові команди, то ці останні завше могли переховатись за кордонами іншої держави. Зміну відносин принесла австрійська окупація Галичини (1772) та Буковини (1775), завівши в країні кращу адміністрацію і поліпшивши становище селянства. Тільки в межах Угорщини, в її застарілими феодальними відносинами, опришки як форма соціального протесту додержались до ХХ. віку.

Ще більший, ніж на Карпатській Україні, приріст української території у ХVІІ. столітті

визначився на Сході, на теренах, які офіційно належали Московщині. Тут на землях Курщини, Харківщини та Вороніжчини проходила в XVI. віці оборонна границя московського царства проти Татар. Але в часах Смути цю границю довелось пересунути далеко на північ. В опорожнені простори почали просочуватися уходники з Наддніпрянщини. Вони частинно знищили рештки московської колонізації, частинно обернули їх в островки серед українського моря, але формально вони визнавали царську владу. В 1638. р. московську границю перейшов Остряниця зі значними відділами козаків і дістав дозвіл поселитися на Слобожанщині зі збереженням гетьманського титулу. Особливого розмаху набрала хвиля осадництва в останніх роках Хмельниччини та підчас Руїни, коли змучене безперестанними війнами населення масово тікало на спокійну Слобожанщину. Царське правительство приймало їх радо, бо діставало таким чином вишколене військо для охорони від Татар. За воєнну службу валишалася козакам їхня власна виборна полкова організація. Але після смерти Остряниці (1641) більше під московською владою гетьманів не дозволялось. Слобожанщина остаточно зформувалась у 5 полків — Острогожський, Сумський, Охтирський, Харківський та Ізюмський. Об'єднуючим начальством для них був білгородський воевода. Українські гетьмани добивались дістати під своє управління також і Слобожанщину, але московське

правительство цього не допустило. Творячи два окремі політичні тіла, Слобожанщина й Гетьманщина жили спільним культурним життям. Багато слобожан завше вчилось у Київській Академії. І Слобожанщина пережила той самий процес відділення козацької старшини від маси козацтва та перетворення її в шляхту. Тільки відбулося це перетворення спокійніше, без таких потрясень, як у Наддніпрянщині. Цьому сприяло саме переселення, яке звичайно відбувалось цілими сотнями під проводом давніх старшин; авторитет такого старшини, що приводив колоністів на нові місця і вів усі переговори з царськими урядовцями, стояв відразу дуже високо. Слобожанщина не брала участі у протимосковських зривах, але тим скорше впала вона жертвою централізаційних заходів російського правительства. Вже Петро I. включив Слобожанщину в склад Азовської губернії, що, очевидно, збільшило контролю царської адміністрації. В тягу XVIII. віку козаків все більше прирівнювано до звичайних армійських полків, а селян обертано в кріпаків, хоч їхні повинности залишалися лекшими, аніж у сусідній Гетьманщині. Остаточно, цариця Катерина II. знищила рештки козачої автономії, а селян прикріпила до землі. Козаки обернулись у вільних селян з обов'язком постачати рекрутів для п'ятох гусарських полків, а країну поділено на губернії (1765).

Той самий занепад старих форм життя, а

з ними й політичної організації, яка звязала себе з цим життям, відбувався й на Гетьманщині. Гетьман Іван Скоропадський мав найліпші бажання, але був фактично зовсім безсилим. Йому відібрано право, не тільки призначати й змінити старшин, але навіть дарувати маєтності без порозуміння з царем. Давній звичай виборності сотників і нижчих старшин Петро І. скасував (1715). При особі гетьмана призначено царського резидента стольника Ізмайлова, що мусів наглядати за гетьманом і мав під своєю командою в Глухові два російські полки. Цар сам призначав нових полковників Москвинів або інших чужинців, як напр. Серба Милорадовича гадяцьким. Поруч із ними фігурували й відзначені царем за доноси і вірність йому Українці, як новгород-сіверський сотник, під-розстрига Лісовський. Мету свого життя бачили такі старшини в наживі. Користаючись безкарністю, збільшували вони повинности селян, обертали козаків у посполитих, силою загарбували їх маєтності. Козацька старшина, позбавлена всяких стримів, багатила й могутнішала. Тим часом на козаків важко лягали роботи по копанню каналів (прим. над Ладожським озером), якою обтяжив їх Петро І. і участь у походах на Персію (1721—1725). Спеціальними заходами насильно звертав цар українську торгівлю з її тодішнього шляху на Бресляу і Данціг до Росії і це руйнувало її. На наказ Москви мусіли козаки звільнити Правобережжя і таким чином кордон, визна-

чений в Андрусові, став реальністю (1714). Нарешті весною 1722. заснував цар Малоросійську Колегію з шести російських офіцерів в бригадиром Веляміновим на чолі. Вона мусіла контролювати українські фінанси та приймати скарги на місцеве судівництво. Незабаром після цього нового удару помер Скоропадський.

Генеральна канцелярія уповноважила чернігівського полковника, *Павла Полуботка*, стати тимчасовим, наказним гетьманом (1722—1724). Полуботок, людина твердого характеру, заборонив населенню подавати скарги до Малоросійської Колегії, а рівночасно енергійно взявся за поліпшення порядків у українськiм судівництві. Ціллю царя було скасування гетьманства взагалі і тому він став на сторону Колегії. Викликавши Полуботка з головними старшинами до Петербургу, Петро I. посадив його до Петропавлівської фортеці, де він і помер в кінці 1724. р. Єдиним фактичним правителем Гетьманщини залишилася Малоросійська Колегія.

Значіння гетьмана впало до репрезентаційної функції, натомість козацька старшина стала провідною верствою і мусіла у власнім інтересі перебрати оборону прав Гетьманщини. Її слабкість, яка виявилася в 1708—1709 рр. була не тільки наслідком диспропорції сил між Московщиною та Україною, але й ідейно-політичного наставлення. Українська старшина була європейськи вихованою суспіль-

ною верствою і дивилася на особу царя, як вся європейська шляхта часів станової монархії. В Європі бачили у володареві законного Богом посланого зверхника а обовязок зглядом нього був послух. Але моральним обовязком володаря було берегти станові привілеї і давні місцеві особливості. Європейські королі визнавали за собою цей обовязок. Австрійські цісарі не порушували державної цілості королівств Чехії або Угорщини. Такі-ж поняття підсувала козацька старшина цареві і це становище виступило в українській історіографії початків XVIII. віку. Літописи Величка і т. зв. Грабянки підкреслюють, що «Військо Запорозьке» добровільно признало владу царя, що вобовязався зберігати непорушно всі давні права і вольності. В дійсності-ж цар московський не мав нічого спільного з європейськими монархами, в'язучися скорше з традиціями Золотої Орди. На Московщині не існувало стану аналогічного європейській родовій шляхті і цар не вважав своїм обовязком звертати увагу на будьякі привілеї. В принципі і тут при кожному новім виборі гетьмана повторювало московське правительство, що воно зберігає «пункти Богдана Хмельницького». Розпір між реальністю та обіцянками був занадто явний, але обовязок слухатися володаря, очевидно, кришив у зародку всякі спроби упімнутися за додержанням давніх звичаїв. Ідеалом патріота для української суспільности став не «зрадник» Мазепа, що шаблею боронив прав Геть-

манщини, а Полуботок, котрий попри всю рішучість в обороні цих прав зберіг лояльність цареві.

Після смерті Петра I. не стало твердої руки, яка провадила російську політику. Фаворит цариці Катерини I. (1725—1727), Меншиков, попав у конфлікт з Малоросійською Колегією, яка оподаткувала його великі маєтки на Україні, і добився її скасування. Замість того дозволено вибрати нового гетьмана і вибір впав на *Данила Апостола* (1727—1734), заслуженого вояка, але стару вже людину. Вибір супроводився виданням «Рішительних пунктів», які в протилежність до всіх попередніх договорів з Москвою, не були двостороннім актом, а октройованою хартією, звичайним диктатом царського правительства, що нормував майбутній лад на Україні. До гетьмана призначався російський резидент, з відома якого гетьман міг провадити у пограничних справах зносини з Польщею і Кримом. Генеральна старшина вибирала зпоміж себе кандидатів на уряди, а затверджував вибір цар. Найважливіші були полекші для закордонної торгівлі з Бресляу та Данцігом і утворення Генерального Суду, як найвищої правної інстанції зі самим гетьманом в ролі президента на чолі.

Полекшення на Гетьманщині вплинули на Запорозжську Січ. В особі Гордієнка мала вона твердого сторонника турецької протекції, але відрізанам від економічного звязку з Україною і від своїх багатих уходів у Дикім полі,

приходилось Січовикам дуже тяжко. Спроби навязати зносини в Петербургом довели до успішного кінця тільки після смерти Гордієнка (1733). Погіршення відносин із Туреччиною спонукало російське правительство забезпечити собі допомогу досвідченого війська. Кошовий Мелашевич вивів Запорозжців в турецької території і по умові 1734. р. їм повернено їхні землі та визначено річну платню. Натомість присягли вони вірність цареві і вразі війни підлягали командуючому російського війська на Україні. Гордієнко вів ще традиційну політику Січі, яка, в союзі з менш небезпечними сусідами, виступала проти сили, що найбільш загрожувала самобутності дніпровського Ниву. Тепер Запорозжці зреклися свого основного принципу і пішли на повну капітуляцію перед петербурзьким правительством. З ними зникла остання українська сила, яка стояла на протиросійському становищі. А тим часом після смерти Апостола утиски знову зросли. Нового гетьмана не дозволено, а відновлено Малоросійську Колегію під офіційною назвою «Правління гетьманського уряду». Вона складалася в трьох українських і трьох російських офіцерів, але головування в ній доручалося Росіянинові, який і мав фактично владу в руках. Правителі Росіяни змінялись часто (Шарховський, Барятинський, Бібіков), але всі відзначались здирством та надужиттями, крім Шотландця, генерала царської служби, *Джемса Кейта* (1740), суворого вояка, але чесного

адміністратора. Тяжко лягла на Україну російсько-турецька війна (1736—1739) — на протязі кількох років мусіла вона своїм коштом удержувати на службі козаків і прохарчовувати російську армію. Вступлення на престол доньки Петра I. Єлизавети (1741—1761), таємно одруженої зі співаком придворної капелі, козаком Олексієм Розумовським, принесло знову деякі полекші. Українська старшина виступила з проханням відновити гетьманство і цариця погодилася. Згідно з бажанням Єлизавети вибрано в великою урочистістю в Глухові брата її фаворита, *Кирила Розумовського* (1750—1764).

Новий гетьман був людиною з науковими та мистецькими інтересами, але представляв собою новий тип Українця, який зрісся з новоповстаючим російським суспільством та придворним життям у Петербурзі. Він відстоював автономні права Гетьманщини, добився що йому підпорядковано Запорожжя і що українські справи перейшли з сенату до колегії закордонних справ, але не міг перешкодити внесенню митних кордонів між Гетьманщиною та Московщиною (1754). Так багато традиційних уявлень та закорінених понять включало розуміння гетьманської влади, що й царський придворний, ставши носієм її з автоматичною необхідністю, мусів стати і репрезентантом тих стремлінь, що від сотки літ заступали його попередники по булаві. Підчас довгих перебувань гетьмана в Петербурзі краєм

правила українська старшина, що звикла дивитися на себе, як на провідний елемент. В 1763. р. вирішили старшини просити про спадкове гетьманство в роді Розумовських, але це прохання мало несподівані наслідки; на російському троні засіла саме цариця Катерина II. (1762—1796), прихильниця уніфікації всієї держави, згідно з принципами просвіченого абсолютизму. Вона змусила Кирила Розумовського зректися гетьманства. Відновлено Малоросійську Колегію з чотирьох Українців і чотирьох Росіян; на чолі станув з властивою владою в руках генералгубернатор *Петро Румянцев* (1764—1789). Його гідність являлася властиво спадкоємницею гетьманської гідности, по таємній інструкції цариці мусів Румянцев стремити до звівелювання Гетьманщини в рештою частин імперії.

Спочатку успіху він не мав. Це виявилось підчас виборів до Катерининської комісії 1767. року. Цариця, яка здобула трон, спераючися на змову кількох можновладців, не хотіла опинитися в залежності від них і шукала піддержки в масах дворянства. За їх допомогою сподівалася вона зміцнити свою позицію, реорганізуючи імперію в дусі просвіченого абсолютизму. Але зокрема на Україні цих інтенцій не зрозуміли, не дивлячись на натиск Румянцева, який отримав інструкції впливати на хід виборів. Заклик цариці зрозуміли як дозвіл вільно висловитись і наслідком була імпозантна маніфестація за українську само-

бутність. Козаки і старшини нагадували добровільне приєднання, посилались на статті Хмельницького, просили нового гетьмана — в їх уяві Україна не була звязана з Росією нічим, крім особи суверена. Особливо цікава була солідарність, яку виявив весь нарід, причім козацька шляхта йшла на соціяльні уступки, а натомість діставала від козаків, міст та Січи підтримку в автономічних жаданнях. Міста добивались підтвердження свого Магдебурського права і полекшення торгівлі з Німеччиною. Імперськими справами українські депутати не інтересувались. Серед них особливо визначився *Григорій Полетика* (1724—1784), найвизначніший ідеолог у привілейованости старшини. Засадничий ворог гетьманату бажав він бачити Україну аристократичною республікою під проводом старшинської ради; лише найважніші закони мали предкладатися до підтвердження цариці.

Депутатські комісії 1768. розпущено без наслідків і Румянцев почав рік за роком нищити український партикуляризм, вживаючи більше приманок, ніж репресій. Набувши великі мастки на Україні, він сам до певної міри перенявся місцевими інтересами. Він вабив старшину перспективами карієри в російській державі, розуміється більш блискучими ніж у малій Гетьманщині; далі протегував Румянцев тих старшин, що добивались російського дворянства або віддавали дітей у привілейовані шляхетські пансіони Петербургу та

Москви. Дехто ві служачих його канцелярії, як *Олександр Безбородько* (1747—1799) або *Петро Завадовський* (1739—1812), досягли найвищих російських чинів. Рух шляхетської молоді до Москви й Петербургу набрав масових розмірів, а це відбирало українському сепаратизмові всяку підставу. І коли 1782. скасовано давній полковий устрій, поділено Гетьманщину на губернії, обернено козаків у вільних селян а старшині надано російські чини, то ця реформа — 15 літ після здвигу 1767. р. пройшла без помітного опору. Доосередній рух був занадто сильний серед українського громадянства.

Ще раніше закінчила існування Запорозька Січ. Після повороту під російську протекцію почалася в ній та сама еволюція, яку вже перебула Гетьманщина: виділення старшини в привілейовану клясу. Але таке виділення було утруднене в силу особливостей запорозького устрою, бо найвищою інстанцією залишалась кошова рада, на якій юрба завше могла перекричати групу старшин. Вітривання маси запорожців при рибальстві та мисливстві сприяло зріст населення Низових земель, тоді як сусідні території швидко залюднювались. Січова старшина розуміла небезпеку такого розвитку і силкувалася піднести хліборобську колонізацію. Ядром її став зимовник, де скупчувалися безплатні наймити і помічники, положення яких ставало аналогічним до положення селянства на Гетьманщині. Без при-

мінення безплатної праці було неможливо зколонізувати порожні простори, але така праця зустрічалася з постійним обуренням козачої маси. Останній кошовий *Петро Калнишевський* (1765—1775) для втихомирення січових бунтів мусів звертатися за допомогою до московського війська. Задержка з переходом до аграрного господарства, не дивлячись на успіхи Калнишевського в цьому напрямі, були для Січі фатальні. Після закінчення першої турецької війни (1768—1774) наказала Катерина II. відділові генерала Текелі зруйнувати Запорозжя. Січовики не поставили опору, а в більшості вимандрували під турецьку протекцію (1775). Такий неславний кінець Січі був лише консеквенцією капітуляції 1734. р. Вернувшись з ласки цариці на її землю, Запорозжці, втративши цю ласку, не мали права лишатися. Землю роздарувала Катерина II. своїм фаворитам, що негайно ж взялися за хліборобську колонізацію її. Запорозжя як і Гетьманщина впало жертвою відсталості своєї організації та невміння пристосуватися до вимог часу.

Найбурхливішу долю переживало у XVIII. столітті Правобережжя. Після 1714. перейшло воно формально знову під владу Польщі. Пани почали вертатися на старі місця, одначе обставини стали після більше як 60 літньої перерви інакші. Звичайна шляхта або погубила свої маєткові документи, або і не мала сили доказати колишню приналежність своїй родині того чи іншого села. Зате мали для цього силу

можновладці і майже все Правобережжя опинилось в руках кількох фамілій, поміж якими першу ролю грали Любомірські, Потоцькі та Яблоновські. Рядова шляхта скупчилась як челядь на магнатських дворах, або шукала прожитку як арендатори чи управителі панських фільварків. Найбільшу потребу відчували нові господарства у робочій силі. Щоб заселити порожню землю, спроваджувано осадників із західньої, густіше залюдненої України, та переманювано їх обіцянками свобод по 15 і 20 років. Але ненависть народу до польського устрою виявилась занадто глибокою. Негайно-ж після відходу козацьких військ розпочалась партизанська боротьба з Польщею, відома під назвою Гайдамаччини. Гайдамаки набирались в значній мірі з селян, яким вийшли літа свободи; вони нападали на шляхетські двори, а більші загони відважувались і на міста. Занархівована Річ Посполита не мала війська для відбивання цих нападів і головним засобом оборони була надворна міліція, яку тримали поодинокі можновладці часом у числі кількох тисяч. Не була це надійна сила: складаючись з українського-ж селянства, надворні козаки часто переходили до гайдамаків. В сусідніх українських землях завше знаходили гайдамаки захист, відпочинок і можливість запастися зброєю. Зокрема київські монастирі зробили собі промисел з переховування таких ватаг, в якими вони ділилися здобиччю.

Головною опорою гайдамацтва стала, одначе,

Запорожська Січ. Запорожська кріпость «гард» над Богом була властивою базою їх походів. Ціле гайдамацтво можна розглядати, як не-вгаваючу партизанську війну Січи в Польщу. Запорожці доставляли гайдамакам харчі, зброю і кадри вишколеного вояцтва. Розгорнути широко цю акцію могли вони після повороту під російську зверхність. Вже 1734. р. гайдамацький рух опанував ціле Поділля. На чолі його станув надвірний козак Любомірських *Верлан*. Він здобув Жванець і Броди, а його загони доходили до Львова. В Польщі панувала усобиця; більшість панів хотіла бачити на звільненім троні Станіслава Лещинського, натомість Росіяни ввійшли до краю, щоб підтримати Августа III., курфїрста саксонського. Верлан оправдував своє повстання вигаданими «золотими грамотами» цариці Анни Іоановни, що наказала бити панів. Простий нарід Правобережжя, так само як і Гетьманщини, бачив в «білім царі» законного володаря і масово приєднувався до повстанців. Верлан іменував себе полковником і почав відновляти козацьку організацію території. Але Август III. переміг і на прохання панів, його сторонників, російські війська розігнали загони Верлана. Та це не знищило ані гайдамацького руху, ані довірря населення в заступництво цариці. Слідуючий вибух стався 1750., коли гайдамацькі ватаги опанували країну аж до Полісся. Брак суцільної організації змарнував їхні успіхи; набравши здобичі, гайдамаки вертались назад,

не стараючись запевнити за собою здобуту територію. Третій великий вибух 1768. спричинила Семилітня війна (1756—1763), яка розстроїла торгівлю з Німеччиною і створила на Україні численні кадри безробітного сільського пролетаріату. Запорожець *Максим Залізняка* став на чолі руху і оточив місто Умань. Здобуття Умані уможливив сотник надвірної міліції Потоцького, *Іван Гонта*, передавшись до гайдамаків. Знову кружляли серед повстанців поголоски про грамоти цариці з наказом вирівувати Поляків. Для селянина, підданого Речі Посполитої, така грамота було повним моральним оправданням повстання. Знов тільки російське військо, що оперувало на Правобережжі проти барських конфедератів, утихомирило гайдамаків. Ватажків захоплено підступом у полон і Залізняка заслано на Сибір, а Гонту видано Полякам. Разом із сотнями інших бранців його замучено в Кодні. Ще тяжчий удар гайдамацтву завдало зруйнування Січі. В змөншених розмірах дотрималось воно ще до кінця XVIII. віку, але щораз більше занепадало і ставало звичайним грабіжництвом без жадних вищих цілей.

Слабість польського становища на Правобережжі не перешкодила Полякам розпочати наново релігійні утиски. Правительство знаходило в цьому випадку повну підтримку шляхетського загалу. Пани не допускали православних священників обіймати парафії, змушували до панщини і били різками. Часто

православного попа виганяли, а церкву обертали в уніятську. Єдиним вищим осередком православ'я залишилося білоруське єпископство, яке обсаджували вихованці київської академії, як енергійний *Юрій Кониський* (1754—1795). Для України велике значіння мала залежність її парафій від переяславського єпископа, який безпечно сидів у Гетьманщині. Щоб успішніше боротися з католицизмом, призначали переяславські владика на Правобережжя окремих уповноважених намісників. Таким намісником став (1761) рухливий *Мелхиседек Значко-Яворський*, ігумен Мотронинського монастиря. Йому вдалось привернути назад на православ'я багато сіл, що вже прийняли були унію. За це обвинуватили його Поляки у зв'язках із гайдамаками і вкинули до в'язниці. Вся ця розпучлива боротьба православних серед беззаконня в державі і фанатичних вибриків безкарної шляхти ще затісняла зв'язки з Росією. І Кониський і Значко-Яворський бачили свою єдину підмогу в царськiм правительстві. Це останнє дійсно, особливо за Катерини II., щоб мати привід втручатися у внутрішні справи Польщі, постійно упоминалось за права православних. Тільки інтервенція російського посла у Варшаві визволила Значко-Яворського з в'язниці. Але релігійні переслідування вщухли тільки після другого поділу Польщі (1793), коли Правобережжя перейшло до Росії. Зараз-же почався масовий відпад селян від унії. Місцевості, де насильно

вмушувано населення ходити до поверненої на унію церкви, зголошувались назад до давньої віри, так само як і гвалтом поуніячені священники. В кілька літ унія зникла; в кров і кість народу встигла вона проникнути тільки на західній Україні.

6. Устрій та культура епохи.

Люблинська унія принесла Україні ту саму привілейованість шляхти, що у Польщі. Шляхтич судився лише у власних виборних судах, був підсудним лише схоплений на місці злочину, а зі скаргою на нього не міг виступати ні селянин, ні міщанин. Але в силу вже згаданих умов вічної боротьби сила в дійсності і далі належала магнатам, яких характеристично називали «короликами Руси». Так, Василь Острожський відмовився признавати шляхетські свободи по своїх лятифундіях і наказував підстаростам судити й карати шляхту, як за литовських часів. Підстарости й державці магнатів могли собі дозволити кожну сваволю, маючи запевнену підтримку свого пана. Типова постать *Самійла Лаща*, що провів своє життя в наїздах на шляхетські двори і інших розбоях і насильствах. Багато разів засуджувано його на вигнання, на позбавлення чести й майна, але маючи підтримку коронного гетьмана Конецпольського, Лащ не звертав на ніщо уваги. Аж після смерти Конецпольського (1646) шляхта київського воєводства прогнала його. Так само в руках магнатів були й міста, часто, особливо

на Пограниччі ними засновані та обдаровані Магдебурзькими привілеями. Так завдячував Чигирин своє заснування Олександрові Вишневецькому (1589), Богуслав — Янушеві Острожському (1591), Умань — Валентину Калиновському (коло 1609), Гайсин — Ружинським (згаданий 1615), Лисянка — Даниловичеві (1622). Цей короткий реєстр ілюструє не тільки колонізаційні заслуги можновладства, але й швидкий процес заселювання порожніх просторів. Але цей процес ніс із собою загрозу всьому пограничному народові. Можновладці потребували робочої сили і відразу накладали різні безплатні роботи та повинності. Єдиним рятунок було зачислення себе у непідлеглі місцевій адміністрації козаки. По перепису 1616. р. у Богуславі подало себе за міщанські 200, за козацькі 400 домів, а в Каневі було міщанських домів тільки 160, проти 1346 козацьких — і так по всьому пограниччі. Але правительство визнавало тільки кількатисячне реєстрове військо; перед Хмельниччиною існувало сім полків: Білоцерковський, Каневський, Корсунський, Черкаський, Чигиринський, Переяславський та Миргородський. Над усею масою населення висіла небезпека обернення у стан закріпаченого селянства.

Після повстання Хмельницького обставини змінилися. Козаччина стала перед завданням організації великої території. Це завдання розв'язала вона витворенням оригінального воєнно-адміністративного устрою. Вся територія

поділилась на полки, що в багатьох випадках покривалися з давнішими староствами. Полковник мав усю адміністративну, судову та воєнну владу, цебто являвся гетьманом у мініятурі. З другого боку зменшену копію полку творила сотня, де теж сотник виконував роль судді, командуючого козаками в часі війни і найвищого адміністратора. За Хмельницького число полків перевищало 20, але коли після Руїни Гетьманщина вдержалась тільки на лівім боці Дніпра, то їх лишилось 10: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Київський, Переяславський, Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Гадяцький та Полтавський. Полковники спочатку були виборні, але швидко право їх номінації перейшло до гетьмана, а потім обмежилось царською згодою. Гетьманською канцелярією та дипломатичними зносинами завідував Генеральний писар, воєнним обозом та артилерією — Генеральний обозний, крім того для спеціальних послуг при гетьманові призначались два Генеральні осаули, Генеральний хорунжий та Генеральний бунчужний. Всі ці старшини разом із полковниками та генеральними суддями (їх було звичайно два) творили генеральну старшину, яку притягав гетьман до поради у важніших справах. Для цієї цілі вже за Хмельницького зіздилася вона кілька разів на рік до гетьманської резиденції. У XVIII. столітті до числа цієї вищої старшини долучився ще Підскарбій генеральний, що завідував фінан-

сами. Прибічну гвардію при гетьманові творили від кінця XVII. віку бунчукові, значкові та військові товариші, що набералися з дітей старшинських родин або особливо заслужених козаків і вживались при парадах та як адютанти для окремих доручень.

Натомість генеральна рада з усього козацького війська, заступників духовенства й міщан, хоч і мала бути в силу принципу виборності носієм найвищої влади, швидко стратила значіння. Хмельницький II не скликав; послуговувались нею слабі гетьмани часів Руїни, шукаючи якогось опертя (Дорошенко), але зі зміцненням старшини генеральна рада зовсім занепала. По старій традиції скликали її лише для виборів гетьмана, при чому старшина зарані підготовляла кандидатуру, а козакам залишалося криком виявити одобрення.

Злучення в особі полковника різних функцій виявилось по мірі ускладнення життя непрактичним. Гетьман передав свою владу, як найвища правна інстанція, генеральним суддям. Так само і поруч полковників утворилася посада полкового судді; тільки сотник зберіг безпосереднє виконання юридичних обов'язків. Міста мали свої окремі Магдебурзькі постанови, а на селах тримався в ужитку копний суд. Тільки у XVIII. столітті козацька старшина, подібно як шляхта XVI—XVII. віків, не підлягала його постановам. Судовий процес був спочатку усний і лише гетьман Мазепа наказав перейти до писемних протоколів. З цим

переходом особливо виразно дала себе відчуту відсутність загально прийнятого збірника законів на Гетьманщині. В ужитку було звичаєве право, Литовський статут, поодинокі уступи в польських законів і нарешті німецький «Саксон». Тому мусіли правителі козацької держави зайнятись справою кодифікації. Після перших заходів Скоропадського, Полуботка та Апостола, утворено комісію, яка виробила збірник «Права по которим судитя малоросійський народ» (1743). В основі сперались ці «Права» на Литовський Статут представляючи таким чином дальше звено у розвиткові української правничої думки від «Руської Правди». Російське правительство не затвердило «Прав» і офіційно вони не ввійшли в життя, але фактично був у обігу цілий ряд компендіїв та витягів в них. Провідною ідеєю кодексу було підкреслення привілейованого становища козацької старшини, що присвоїла собі назву шляхетства. В протилежність до козацької гордості сподвижників Хмельницького, старшинські родини XVIII. віку за всяку ціну старались вивести себе в якоїнебудь шляхетської фамілії. Ідея поставити поняття козак вище поняття шляхтич, належала до циклю тих ідей, що їх далекосягле значіння суспільність не змогла собі засвоїти. У такому ж становому дусі завершив судову реформу Розумовський (1760). Гетьманщину поділено на судові повіти і в кожному заведено на польський взірець суди земські (справи цивільні), підкоморські (земельні та

межеві) і гродські для карних справ. Судити мусіли вибрані шляхтою урядовці. Найвищою інстанцією став Генеральний суд, куди також увійшли шляхетські депутати. Признаним кодексом став знову Литовський Статут у своїх пізніших, другій та третій редакціях (1566, 1588), які підкреслювали упривілейоване становище шляхти.

Козаки були засадничо звільнені від податків, зате зобов'язані нести на власний кошт військову службу. Платити мали селяни й міщани. Але звільнене в р. 1648. поспільство, не легко було змусити до плачення цих податків. Головним прибутком держави довго були мита, побирані на кордонах при ввозі та вивозі товарів, т. зв. індукта та евекта, а від часів Брюховецького ще й млиновий податок. Спроби оподаткувати курення горілки «оранди» не популярні серед населення були після кількох спроб їх завести ва Самойловича і Мазепи, скасовані. Привілей виготовлювати горілку вважали козаки за один із найважливіших здобутків їх стану і тому він вдержався ще у ХІХ. віці. Але в країні спричинював він багато непорядків, бо перехрещував права міст, де існував горілчаний монополь. Козаки, живучи в місті, не корилися міщанським законам і в цього виникали постійні непорозуміння в магістратом, особливо, коли город був великий і сильний, як напр. Київ.

Українські міста енергійно допомагали козакам визволитись від Польщі й теж скори-

стали на зміні відносин. В Речі Посполитій магнати були верствою, що спиняла розвиток міщанства — тепер вони зникли. Правда, козацька старшина хотіла перебрати супроти міст ролю магнатів, але ніоден лівобережний полковник не міг рівнятися могутністю з яким-небудь князем Острожським або Вишневецьким. Гетьмани, не дивлячись на все ослаблення свого становища, не забували на свій обов'язок справедливих господарів і охоче підтверджували Магдебурзькі привілеї. Ще поважніших протекторів знайшли українські міста в російських царях. Переяслав швидко після договору 1654. звернувся до царя за потвердженням своїх прав помимо гетьмана і в Москві збагнули, що в міщанах, які жили окремим життям, можна мати противагу козацтву та його провідникам. Царі йшли назустріч містам так далеко, що на прохання Києва заборонялося Росіянам торгувати, а навіть селитися в ньому. Щоб забезпечитися проти нелегальної торгівлі, піддано Росіян, які примостились на передмістях, під юрисдикцію українського магістрату. 1722. дозволив Петро I. Київу не підлягати Малоросійській Колегії. Він-же поділив міське суспільство на «подлих людей» і «почетніше общество», з якого мали вибратися міські достойники; так влада в містах попала надовго в руки українського патриціату. Остаточно де міста були сильніші і багатші, могли вони краще відстояти свою незалежність; так було на Сіверщині, яка

лежала ближче до своїх торгових партнерів, німецьких городів балтійського побережжя. Мірою сили міста було вдержання ним повного Магдебурзького права. Слабші мусіли допускати урізання своєї автономії, т. зв. ратушне право і коритися волі полковника, головне в центральній і південній Гетьманщині. Повну «Магдебурію» мало 12 міст: Київ, Чернігів, Новгород-Сіверськ, Стародуб, Погар, Мглин, Почеп, Остер, Козелець, Ніжин, Переяслав і Полтава. Це може служити свідомством більшого торговельного розвитку Сіверщини, але зовсім не дійсного примінення німецького права. «Саксон», що творив підставу управління центрально-європейських міст, часто не був взагалі знаний на Україні, а міщани користалися польськими скороченими перекладами Щербича або Гроїцького.

В торгівлі зі заходом зберігала Україна характер землі сировин. Вивозилось збіжжя, худоба на заріз, риба, мед і т. д. Ввозились предмети люксусу, вино та залізні вироби. Побіч міст визначний торговельний хист виявила козаська старшина, використовуючи навіть далекі воянні походи для намацання нових ринків збуту. Так лубенський полковник Андрій Маркович набрав зі собою товарів, вибираючися на царський наказ в військом на Сулак (1722). Комерсантом на велику скалю був гетьман Апостол і його впливам завдячувала українська торгівля полекшення російських репресій проти неї й деяке налагодження кому-

нікації крізь анархічну Польщу з грабіжними шляхтичами та жидівськими митними заставами. Почали відроджуватися і торговельні шляхи на південь та схід. Принципова ворожнеча проти магометан не перешкоджала регулярній виміні товарів між Запорозькою Січчю та Кримом на урочищі Карайтебен. Січ являлась посередником і для Гетьманщини. Головно для цих зносин з ближнім сходом почало розвиватись в XVII. століття чумацтво, що носило характер корпоративної організації. Серед товару, що чумацькі валки везли на Україну, найважлишою була сіль. Велику роль в розвитку торгівлі відігравали ярмарки; вони відбувались по містах звичайно у раз на все призначені дні року. Деякі з них, як Ілїнська ярмарка в Ромні, стягали інтересантів далеко зпоза меж України.

Селяни засадничо вважались підданими «Війська Його Царского Величества Запорозького, обох берегів Дніпра» — офіційна назва козацької держави. На перших порах різниця між ними і козаками затиралася. Війн велось багато, боєвої сили було треба і хто зі селян бажав на власний кошт іти в похід, зараховувався в козаки. Так само і козак, якому здавалася вовнна служба тяжкою, міг перейти на плачення податку та відбування повинностей посполитого. До кінця XVII. віку межі між цими клясами позначилися виразніше, але остаточному проведенню їх довго не дозволяла політика старшини в часах після падіння

Мазепи. Незаінтересованим у збереженні мілітарної сили Гетьманщини старшинам, залежало на збільшенню робочої сили в їх маєтках. Тому рівночасно зі зростом работ і повинностей для селян, пробували старшини, де можна обернути козаків у посполитих. Побоями, відібранням ґрунтів, підстробними судовими вироками добивались вони свої цілі. На допомогу їм приходили походи та каналські роботи, якими обтяжував козаків Петро I. Багато з них, економічно зруйновані, воліли переходити в посполиті, яких становище здавалось лекшим. За цариці Анни Іоановни (1730 — 1740) звернуло правительство увагу на зменшення числа козаків (замість встановлених 1669. трицяти тисяч, ледве 20 тисяч) і заборонило купувати і продавати козацькі ґрунти. Це було своєрідне прикріплення вільних людей до землі, але воно погамувало апетити старшин і врятувало козацький стан. Перехід у посполиті здавався козакам тим лекший, що положення цих останніх було не тяжке. Повстання Хмельницького не знищило обовязку панщинних робіт, напр. гетьман виразно наказував селянам із монастирських маєтностей далі виконувати дотеперішні праці, але через внесення шляхетського стану зробилося їх положення значно лекшим. Нове повільне закріпачення, розпочате козацькою старшиною, не встигло придбати більших розмірів. Крім того і тут, як і у випадку в містами, гетьмани виступили оборонцями справедливого

стосунку селян до аристократії. Через безсилля їх влади таке заступництво не багато помагало, але всеж старшини не могли добитися важної для них заборони вільного переходу посполитим. Апостол рішуче відмовив цьому жаданню, як незгідному з давніми козацькими звичаями і навіть Розумовський не заборонив прямо вільний перехід, а тільки обмежив його. Фактично такий перехід у XVIII. столітті був можливий, розуміється хіба у формі втечі, але всеж законне прикріплення селянства до землі сталося тільки указом цариці Катерини II., вже після скасування автономії Гетьманщини (1783).

Культурний вдвиг, який почався в кінці XVI. віку в братським рухом дістав через повстання 1648. р. нові розвиткові можливості. Побіч митрополитів у ділі піднесення Києва на культурний і науковий осередок цілої православної Європи треба підкреслити роль архимандритів Києво-Печерського монастиря. В XVII. столітті був це довгий ряд виімково освічених та енергійних людей. Після Никифора Тура та Єлисея Плетенецького слідували *Захарія Копистенський* (1624—1627), *Петро Могила* (1627—1647), *Йосиф Тризна* (1647—1656) та *Інокентій Гізель* (1656—1648). Блискуча будучність належала зреформованій Могилою та оберненій у колегію київській братській школі (1632). Колегією опікувались гетьмани, щедро обдаровуючи її; Мазепа підніс її до ступени Академії (1694). Часи Руїни відбилися

на ній лише переходово. З кінцем XVII. століття почало скоро прибувати число студентів, часами сягаючи 2000. Крім охочих в обох боків Дніпра, знад Карпат та зі Слобожанщини, зявлялися і чужинці, в першу чергу Серби. Число студентів-чужинців сягало 150 душ. Репресії, які посипались на національне життя після Полтавської битви, вроді заборони друкувати книжки українською мовою (1720), довго на практиці не дотримувались. Останній період свого розцвіту мала Академія за митрополита Рафаїла Заборовського (1731—1747). Тримаючися і надалі свого програму навчання, який був пристосований до життєвих вимог суспільства в XVII. і на початку XVIII. віку, Академія застаріла вкінці цього століття, коли кінчею товариської освіти стала французька мова й очитаність у Вольтері та енциклопедистах. До часу упадку Гетьманщини київська висока школа перестала бути розсадником освіти у Східній Європі й передова українська молодь направилаь до нових шкіл у Москві й Петербурзі.

Студії в Академії були безплатні й вільні для всіх. На студентських лавах зходилися діти всіх станів і разом формували конгрегації, яких було дві — для старших і молодших слухачів. Побут «спудеїв» нічим сутнім не ріжнився від побуту якогобудь західньо-європейського університетського міста. Студенти бешкетували, постійно попадали в сутички з міщанами, наслідком чого являлись

скарги магістрату. Але не дивлячись на всі скарги, місто нізащо не хотіло б позбутися осередка всіх непорядків високої школи, бо фінансово користало в її існування. Особливо часто траплялись бійки з московською залогою. Більшість студентства походила з бідних верств населення і мусіла заробляти собі на життя. Тому на вакації розбрідались спудеї та шукали або місця сільських учителів або приватних репетиторів у багатших родинах. Це було не тяжко, бо попит на освіту був великий: в 1732. р. припадала на Харківщині одна школа на 2773 душ населення, а 1884. одна на 4270 душ. Крім Академії функції вищих шкіл, її філіялок виконували колеґіуми в Чернигові (заснований 1700.), Харкові (засн. 1726) та Переяславі (1730). Серед козацьких старшин попит за домашніми і закордонними вчителями був великий, бо освіта підкреслювала їх станову відокремленість. Поївдки закордон належали навіть серед бідніших студентів до звичайних явищ. Багато православних студентів приймали в дозволу їх духовного начальства унію і відвідували католицькі школи. Повернувшись, спудеї відбував номінально покуту і приймав знову православя.

Блиск української православної культури в XVII—XVIII. віках не пішов, одначе, на користь Гетьманщині. Духовенство, покликане до витворення державної ідеології, навагал не зуміло знайти спільну мову з козаками. Тільки виїмково здібні гетьмани, як Сагайдач-

ний або Хмельницький, вміли досягти на короткі моменти співпраці з церквою. Магнат Петро Могила впоїв в українські духовні круги вірність Ягайлонській ідеї, саме коли Коваччина напружила всі сили для її повалення. Слідом за тим з'явилася серед церковників щораз міцніша тяга до Росії. Вихованці Академії, як Симеон Полоцький (1629—1680), Епифаній Славинецький († 1676), Теофан Прокопович (1681—1736), Стефан Яворський (1658—1722), Дмитро Ростовський (1651—1709) і багато інших йшли на службу до Московщини, насаджували просвіту, обіймали єпископські й митрополічі пости та служили своїм знанням Російській імперії. Теофан Прокопович, базуючись на Гоббсі, став визнаним ідеологом царського абсолютизму. Щоб закрити існуючі між Україною й Московщиною різниці, духовна українська еліта створила політичну теорію двох Русей — Малої і Великої (до них долучувано ще й третю — Білу), споріднених і нерозривно спаяних між собою особою монарха і релігією.

Нех Лях знает нашу силу и отвагу
Непреодолінну, всегда неизмінну,
Великоросейску и Малоросейску,
Страшну неприступну, двух Росей сукупну!

віршував невідомий поет-священник на початку XVIII століття. Українське духовенство на Московщині, оточене ненавистю всього чужого йому суспільства, трималося лише ласкою правительства, якому воно помагало силоміць

європеїзувати нарід. Тому визнавало воно за царем прерогативу абсолютної необмеженої власти над усіми «Русями». Енергія духовенства пішла на ідейне обґрунтування універсальної монархії саме коли Гетьманщині найбільше бракувало політичних мислителів. В «Синописі», підручникові історії Інокентія Гізеля, що коло 200 літ служив для навчання по школах Російської імперії, були перераховані київські воєводи, але не згадано за гетьманів. Ситуація нагадувала княжі часи, але тоді духовенство було чуже, грецьке. . .

Старша українська історіографія розглядала Гетьманщину, як спорохнявілий дуб, що сам собою мусів упасти. З цим не можна погодитись без застережень: козацька держава перебула важку криву підчас розпаношення інстинктів особистої наживи після 1709. р. Але до половини XVIII. віку зявилося чимало ознак поліпшення. Судова реформа, високий стан освіти і нарешті імповантна національна маніфестація 1767. р. ставлять життєвим силам Гетьманщини корисне свідоцтво. Тільки всі ці живіші рухи всеж не могли вирватися в рамок аристократичної олігархії, пережитої форми політичного устрою. Цим нагадує кінець Гетьманщини розпад Литовсько-Руської держави, де теж спроби реформ в середині XVI. віку не змогли стягти анахронічну перевагу панів-ради.

Важніша література :

- Abraham Wi.*, Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. Львів 1904.
- Андрусяк М.*, Мазепа і Правобережжя. Львів 1938.
- Антонович В.*, Коротка історія козаччини, 2. вид. Коломия 1912.
- Антонович В.*, Последние времена казачества на правой стороне Днепра. Архив Юго-Западной России. III, 2. Київ 1868; укр. переклад «Руська Історична Бібліотека» XVIII, Львів 1895.
- Антонович В.*, О гайдамаках. Архив Юго-Западной России III, 3. Київ 1876; укр. переклад «Русь. Іст. Бібл.» XIX, Львів 1900.
- Антонович В.*, Уманский сотник Иван Гонта. «Киевская Старина» XI, 1882; укр. переклад «Русь. Іст. Бібл.» XIX, Львів 1900.
- Антонович В.*, Монографии по истории западной и югозападной России I. Київ 1885; укр. переклади Русь. Іст. Бібл.» XXI—XXIV, Львів 1901—1904.
- Антонович В. — Бец В.*, Исторические деятели Юго-Западной России. Київ. 1885.
- Багалій Д.*, Магдебурское право в городах левобережной Малороссии. «Журнал Министерства Нар. Просвещения» III, 1892; укр. переклад: «Русь. Іст. Бібл.» XXIII—XXIV, Львів 1903—1904.
- Багалій Д.*, Історія Слобідської України. Харків 1918.
- Баранович О.*, Залюднення України перед Хмельниччиною. I. Волинське воеводство. Київ 1931.
- Барвінський Е.*, Набіг козаків на Очаків 1545. р. «Зап. Наук. Тов. Шевченка» 18, Львів 1897.
- Беднов В.*, Православная церковь в Польше и Литве. Катеринослав 1908.

- Біднов В.*, Атакування Запорозької Січи 1775. р. «Літературно-Науковий Вістник» XI, Львів 1925.
- Бучинський Б.*, Студії до історії церковної унії. «Зап. Наук. Тов. Шевченка» 108, 111, 112, 114, 115, Львів 1912—1913.
- Василенко М.*, Павло Полуботок «Україна» VI, Київ 1925.
- Василенко М.*, Памятник української правничої літератури XVIII ст. «Зап. Наук. Тов. Шевченка» 138—140, Львів 1925.
- Василенко М.*, Територія України XVII віку. «Юбейний Збірник Багалія», Київ 1927.
- Василенко Н.*, Очерки по истории Западной Руси и Украины. Київ 1916.
- Василенкова-Полонська Н.*, З історії останніх часів Запорозжя. «Записки Іст. Філ. Відд. Академії Наук» IX, Київ 1926.
- Гарасимчук В.*, Виговський і Юрій Хмельницький. «Зап. Наук. Тов. Шевченка» 59—60, Львів 1904.
- Гарасимчук В.*, Чуднівська кампанія. «Зап. Наук. Тов. Шевченка» 110—114, 116, Львів 1912—1913.
- Гермайзе О.*, Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів. «Україна» I—II, Київ 1924.
- Гнітко А.*, Wyrpawa Cudnowska w 1660 roku. Warszawa 1931.
- Горбань М.*, Гайдамаччина 1750 року. «Наук. Збірн. Харк. Наук. Досл. Катедри іст. укр. культури» II—III, Харків 1926.
- Голубев С.*, Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, 2 т. Київ 1883—1898.
- Грушевський М.*, Культурно-національний рух в XVI—XVII віці, 2 вид. Відень 1919.
- Грушевський М.*, Южно-русские господарские замки в половине XVI ст. Київ 1890.
- Грушевський М.*, Гетьман Богданко. «Зап. Наук. Тов. Шевченка» 16, Львів 1897.
- Грушевський М.*, Байда Вишневецький в поезії та історії. «Зап. Укр. Наук. Товариства» III, Київ 1909.
- Грушевський О.*, По катастрофі 1709 року. «Зап. Наук. Тов. Шевченка» 78, Львів 1907.

- Грушевський О.*, Воєнні 'роботи. «Зап. Наук. Тов. Шевченка» 80, Львів 1907.
- Джиджора І.*, Україна в першій половині XVIII віку. Київ 1930.
- Довнар-Запольський М.*, Украинские староства в XVI веке. «Архив Юго-Западной Руси» VIII, 5. Київ 1908.
- Доманицький В.*, Козаччина на переломі XVI—XVII століть. Львів 1905.
- Dorošenko D. - Rurka I.*, Hetman P. Dorošenko a jeho turecka politika. „Časopis Národního Múzea“ Прага 1933.
- Эйнгорн В.*, Очерки из истории Малороссии в XVII веке. Москва 1899.
- Ефименко Александра*, Южная Русь. Статьи и заметки. 2 т. Петербург 1905.
- Жукович П.*, Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией до 1609 года. Петербург 1901; те саме від 1609—1632 року, 6 випусків, Петербург 1903—1912.
- Каманин И.*, К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. «Чтения Общ. Нестора-Летописца» VIII, Київ 1894.
- Каманин И.*, Участие южно-русского населения в востании Богдана Хмельницкого. «Архив Юго-Западной России» III, 4. Київ 1914.
- Карпов Г.*, Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. Москва 1873.
- Кащенко А.*, Оповідання про Славне Військо Запорозьке Низове, 2 вид. Ляйпціг 1923.
- Клименко П.*, Западно-русские цехи XVI—XVIII ст. Київ 1914.
- Клименко П.*, Цехи на Україні. I, 1. Київ 1929.
- Korduba M.*, Chmielnicki Bogdan. „Polski Słownik Biograficzny“ III, Краків 1937.
- Кордуба М.*, Між Замостем і Зборовим. «Зап. Наук. Тов. Шевченка» 133, Львів 1922.
- Коренець Д.*, Зносини Виговського в Польщу. «Зап. Наук. Тов. Шевченка» 38, Львів 1900.

- Костомаров Н.*, Богдан Хмельницкий. Собр. соч. кн. IV, Петербург 1904; укр. переклад «Русь. Іст. Бібл.» IX—XII, Тернопіль 1888—1889.
- Костомаров Н.*, Гетманство Выговского. Собр. соч. кн. I, Петербург 1903; укр. переклад «Русь. Іст. Бібл.» XIII, Тернопіль 1891.
- Костомаров Н.*, Гетманство Юрия Хмельницкого. Собр. соч. V, Петербург 1904; укр. переклад «Русь. Іст. Бібл.» XIII, Тернопіль 1891.
- Костомаров Н.*, Руина. Собр. соч. VI, Петербург 1905; укр. переклад «Русь. Іст. Бібл.» XIV—XVI, Тернопіль 1892—1894.
- Костомаров Н.*, Мазепа и Мазепинцы. Собр. соч. VI, Петербург 1905; укр. переклад «Русь. Іст. Бібл.» XVII—XVIII, Львів 1894—1895.
- Коструба Т.*, Гетьман Иван Скоропадський. Львів 1932.
- Крипякевич І.*, Коваччина й Баторівві вольности. «Жерела до історії України-Руси» VIII, Львів 1908.
- Крипякевич І.*, Студії над державою Богдана Хмельницького. «Зап. Наук. Тов. Шевченка» 129, 130, 134—135, 139—140, 147, 151. Львів 1920—1932.
- Крупницький Б.*, Гетьман Пилип Орлик. Варшава 1938.
- Крупницький Б.*, З історії Правобережжя 1683—1688 р. р. Прага 1941.
- Kubala L.*, Szkice historyczne, 2 вип. Варшава 1923.
- Кулиш П.*, Первий період козацтва од його початку до вороговання з Ляхами. «Твори» Руська Письменність. VI, 6. Львів 1910.
- Кулиш П.*, История воссоединения Руси, 3 т. Москва 1874—1877.
- Лазаревский А.*, Лубенщина и князя Вишневецкие. «Киевская Старина» I—III, Київ 1896.
- Лазаревский А.*, Заметки о Мазепе. «Киевская Старина» III, V—VI. 1898.
- Лазаревский А.*, Малороссийские посполитые крестьяне, 2 вид. Київ 1908; укр. переклад «Русь. Іст. Бібл.» XXII, Львів 1902.
- Лазаревский А.*, Суды в старой Малороссии. «Киевская Старина» VII—VIII, 1898.

- Левицкий О.*, Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. Київ 1874.
- Левицкий О.*, Внутреннее состояние западно-русской церкви в польско-литовском государстве и уния. «Архив Юго-Западной Руси» I, 6. Київ 1884.
- Левицкий О.*, Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви. «Киевская Старина» VIII, 1884.
- Липинський В.*, Україна на переломі. Київ-Відень 1920.
- Lipiński W.* wyd., Z dziejow Ukrainy. Краків 1912.
- Likowski E.*, Unia Brzeska. Познань 1896; укр. переклад Жовква 1916.
- Лоський І.*, Юрій Немирич, канцлер Великого Князівства Руського. «Поступ» III—VIII, Львів 1928.
- Любович Н.*, История реформации в Польше. Варшава 1883.
- Любович Н.*, Начало католической реакции в Польше и упадок реформации. Варшава 1890.
- «Мазепа» Збірник, 2 т. Варшава 1938.
- Максимович Г.*, Выборы и наказания в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. I, Ніжин 1917.
- Максимович Г.*, Деятельность гр. Петра Румянцова-Задунайского по управлению Малороссиею. Ніжин 1913.
- Максимович М.*, Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном; Сказание о гетмане П. Сагайдачном. Собр. соч. I, Київ 1876.
- Мирон (Франко І.)*, Иосиф Шумлянский последний православный епископ львовский. «Киевская Старина» VI, VII, 1891.
- Мякотин В.*, Очерки социальной истории Украины XVII—XVIII веков, 3 вып. Прага 1924—1926.
- Наріжний С.*, Гетьманство Івана Виговського. «Праці Укр. Вис. Пед. Інституту ім. Драгоманова» I, Прага 1929.
- Новицкий И.*, Очерк истории крестьянского сословия в Юго-западной России в XV—XVIII вв. «Архив Юго-Западной России» VI, 1, Київ 1876; укр. переклад «Русь. Іст. Бібл.» XXI, Львів 1901.

- Новицкий И.*, Адам Кисель воевода киевский. «Киевская Старина» IX—XII, 1885.
- Оглоблин О.*, Петрик, ханський гетьман України. «Студії в Криму» I—IX, Київ 1930.
- Окиншевич Л.*, Рада старшинська на Гетьманщині. «Україна» IV, Київ 1924.
- Окиншевич Л.*, Генеральна старшина на Лівобережній Україні. «Україна» II, 1926.
- Окиншевич Л.*, Генеральна рада на українській Гетьманщині. «Праці Комісії для виуч. історії зах.-русь. та укр. права» VI, Київ 1929.
- Оляничин Д.*, Українсько-бранденбурзькі політичні зносини. «Зап. Наук. Тов. Шевченка» 151, Львів 1932.
- Падалка Л.*, Прошлое Полтавской территории и ея заселение. Полтава 1914.
- Пархоменко В.*, Конец старой Малороссии. «Киевская Старина» XI—XII, 1905.
- Петров М.*, Київська Академія. «Зап. Іст.-Філ. Відділу Академії Наук» I, Київ 1919.
- Петров Н.*, Киевская Академия в царствование Екатерины II. Київ 1906.
- Петров А.*, Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI—XVII вв. Петроград 1921.
- Перфецький Е.*, Угорська Русь-Україна в XVII стол. «Україна» III—IV, Київ 1927.
- Петровський М.*, Українські діячі XVII ст. Тиміш Цецюра. «Зап. Іст. Філ. Відд. Академії Наук» XXIV, Київ 1929.
- Петровський М.*, З історії клясової боротьби на Україні в XVII стол. «Зап. Ніжинського Інституту Нар. Освіти» XII, Ніжин 1932.
- Происхождение запорожского казачества. «Киевская Старина» VIII—IX, 1884.
- Рцлаські К.*, Szkice i poszukiwania historyczne, I. Краків 1887.
- Рудницький С.*, Козацько-польська війна 1625 року. «Зап. Наук. Тов. Шевченка» 17, Львів 1897.
- Рудницький С.*, Українські козаки в 1625—30 рр. «Зап. Наук. Тов. Шевченка» 31, Львів 1899.

- Скальковский А.*, История Новой Сечи, 3 т. 3 вид. Одеса 1885—1886.
- Соколов І.*, Українська церква та грецький саїд в XVI—XVIII століттях. «Зап. Іст.-Філ. Відд. Академії Наук» I, Київ 1919.
- Слабченко М.*, Центральныя учреждения Гетьманщины XVII—XVIII ст. Одеса 1918.
- Слабченко М.*, Малорусский полк в административном отношении. Одеса 1909.
- Слабченко М.*, Соціально-правова організація Січи Запорозької «Праці Комісії для виуч. зах.-русь. та укр. права» III, Київ 1927.
- Слабченко М.*, Господарство Гетьманщини, 4 т. Одеса 1923—1924.
- Срібний Ф.*, Студії над організацією львівської Ставропігії «Зап. Наук. Тов. Шевченка» 108, 111, 112, 114, 115. Львів 1912—1913.
- Стороженко А.*, Стефан Баторий и днепровские козаки. Київ 1904.
- Суслопарів М.*, Гайдамаччина в 80-их роках XVIII століття «Зап. Іст.-Філ. Відд. Академії Наук» XVIII—XIX, Київ 1928.
- Сушко О.*, Їзвіти в заведенню унії в Русі в доберестейській добі. Львів 1902.
- Теличенко І.*, Очерк кодификации малорусского права. «Киевская Старина» IX—X, 1888.
- Терлецький О.*, Козаки на Білій Русі. «Зап. Наук. Тов. Шевченка» 14, Львів 1896.
- Терновский С.*, Исследование о подчинении киевской митрополии московскому патриархату. «Арх. Юго-Западной России» I, 5. Київ 1872.
- Титов Ф.*, Русская православная церковь в польско-литовском государстве, 3 т. Київ 1905.
- Титов Хв.*, Стара вища освіта на Україні. Київ 1924.
- Тищенко М.*, Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII столітті. «Зап. Іст.-Філ. Відділу Академії Наук» XXVI, Київ 1931.
- Ткаченко М.*, Нариси з історії селян на лівобережній Україні в XVII—XVIII в. «Зап. Іст.-Філ. Відділу Академії Наук» XXVI, Київ 1931.

- Гомашівський С.*, Перший похід Б. Хмельницького в Галичину. Львів 1914.
- Tretiak I.*, *Historja wojny chocimskiej*, 3 вид. Краків 1921.
- Уманець Ф.*, Гетман Мазепа. Петербург 1897.
- Fras L.*, *Obrona Zbaraża w r. 1649*. Краків 1932.
- Fras L.*, *Bitwa pod Zborowem w r. 1649*. „Kwartalnik Historyczny”. I, 1932.
- Харлампович К.*, Западно-русския православныя школы XVI и начала XVII вв. Казань 1898.
- Харлампович К.*, Малорусское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань 1914.
- Черкаський І.*, Судові реформи гетьмана Кирила Рувомовського. «Юбілейний Збірник Багалія» Київ 1927.
- Чистович І.*, Очерк истории западно-русской церкви, 2 т. Петербург 1882—1884.
- Чистович І.*, Феофан Прокопович и его время. Петербург 1868.
- Целевич О.*, Опришки. Львів 1897.
- Шараневич І.*, Іосиф Шумлянський, єпископ львовський. Львів 1896.
- Шульгин Я.*, Очерк Колпивщини. Київ 1890; укр. переклад. Львів 1898.
- Щербина В.*, Україна і Російський уряд в середині XVIII в. «Зап. Іст.-Філ. Відд. Академії Наук» VI, Київ 1925.
- «Ювілейна книга в 300-літні роковини смерті м. Іпатія Потія» Львів 1914.
- Юркевич В.*, Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. Київ 1932.
- Jablonski A.*, *Ukraina. Zródła Dziejowe XXII*. Варшава 1897.
- Яковлів А.*, Намісники, державці й старости господарського замку черкаського. «Україна» т. 4. Київ 1907.
- Яковлів А.*, Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава 1934.